

ΧΩΡΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ & ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΘΕΩΡΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ - ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

ISBN: 978-960-93-9831-2

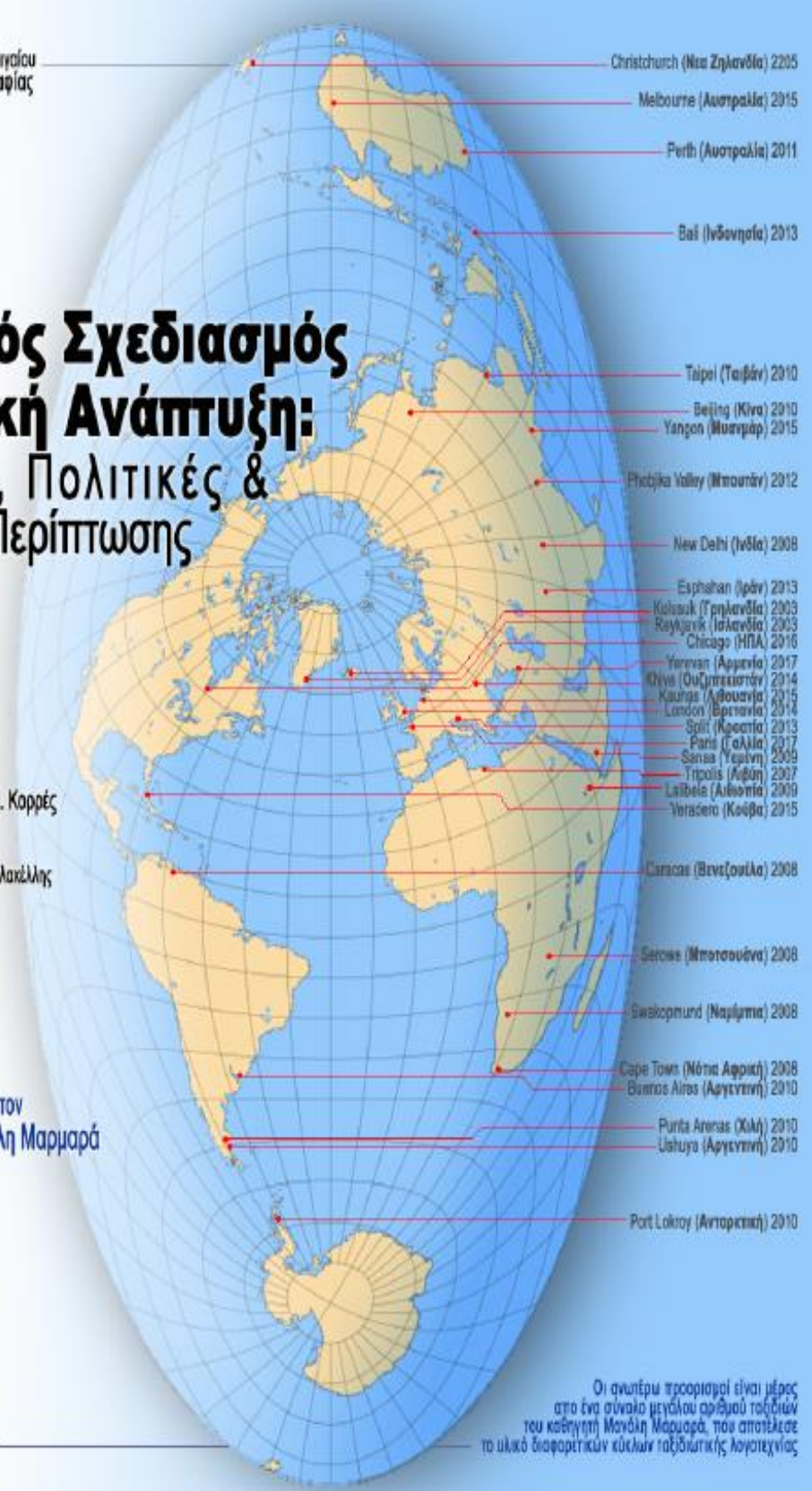
Χωρικός Σχεδιασμός & Τοπική Ανάπτυξη: Θεωρία, Πολιτικές & Μελέτες Περίπτωσης

Επιμέλεια
Καθηγητής Γεώργιος Μ. Κορρές

Πρόλογος
Καθηγητής Νικόλαος Σουλακέλης

Αφιέρωμα στον
Καθηγητή Μανόλη Μαρμαρά

Μπιλλάγη 2018

Οι ανωτέρω προορισμοί είναι μέρος
απο ένα σύνολο μεγάλου αριθμού ταξιδιών
του καθηγητή Μανόλη Μαρμαρά, που αποτέλεσε
το υλικό διαφορετικών κύκλων ταξιδιωτικής λογαγεχνίας

Κεφάλαιο 4:

Παράδοση ανταρσίας και αστική ανάπτυξη στις συνοικίες λαϊκής αυτοκατασκευής (αυτοστέγασης) : το παράδειγμα του Ελ Άλτο στη μητροπολιτική περιφέρεια της Λα Πας, Βολιβία.

Κρίστη (Χρυσάνθη) Πετροπούλου

Επίκουρος καθηγήτρια Αστικής Γεωγραφίας, Τμήμα Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου.
Email: christy.p@aegean.gr

Περίληψη:

Οι συνοικίες λαϊκής αυτοκατασκευής (αυτοστέγασης) και τα κινήματα πόλης έχουν μεγάλη ιστορία στην Βολιβία και ιδιαίτερα στην μητροπολιτική περιοχή της Λα Πας – Ελ Άλτο. Στο συγκεκριμένο άρθρο παρουσιάζεται αρχικά μια σύντομη επισκόπησή της ιστορίας τους (συνδυάζοντας μια μακρο-χωρο-χρονική με μια μικρο-χωρο-χρονική προσέγγιση εμπνεόμενη από τις προσεγγίσεις των Αϋμάρα στις Άνδεις) εστιάζοντας ιδιαίτερα στον Δήμο Ελ Άλτο (El Alto). Επί της ουσίας, γίνεται μια τοπικο-παγκόσμια προσέγγιση της αστικής ανάπτυξης και της διαμόρφωσης των αστικών τοπίων του Ελ Άλτο η οποία προσεγγίζει περισσότερο ριζωματικά (Deleuze, Guattari, 1980) και όχι γραμμικά (με βάση παλαιότερες κλασικές ορθολογικές αναλύσεις του Durkheim) την ανάπτυξη των γειτονιών και των κοινωνικών κινήματων σε αυτές. Τέλος διερευνάται ο ρόλος της παράδοσης ανταρσίας στα σύγχρονα πολιτιστικά δρώμενα αυτών των συνοικιών εστιάζοντας ιδιαίτερα στο θέατρο Αλμπόρ (ALBOR).

Λέξεις-Κλειδιά: Κοινωνικά κινήματα πόλης, κοινωνικοί αγώνες, συνοικίες λαϊκής αυτοκατασκευής (αυτοστέγασης), παράδοση ανταρσίας, Βολιβία, La Paz – El Alto

1. Εισαγωγή¹

Οι συνοικίες λαϊκής αυτοκατασκευής (αυτοστέγασης²) και τα κινήματα πόλης έχουν μεγάλη ιστορία στην Βολιβία και ιδιαίτερα στην μητροπολιτική περιοχή της Λα Πας – Ελ Άλτο (La Paz – El Alto). Παρακάτω παρουσιάζεται μια σύντομη επισκόπησή της ιστορίας τους³ σε αυτήν την πόλη (συνδυάζοντας μια μακρο-χωρο-χρονική με μια μικρο-χωρο-χρονική προσέγγιση εμπνεόμενη από τις προσεγγίσεις των Αϋμάρα στις Άνδεις) εστιάζοντας ιδιαίτερα στον Δήμο Ελ Άλτο. Γίνεται δηλαδή μια τοπικο-παγκόσμια προσέγγιση της αστικής ανάπτυξης και της διαμόρφωσης των αστικών τοπίων του Ελ Άλτο που προσεγγίζει περισσότερο ριζωματικά (Deleuze, Guattari, 1980) και όχι γραμμικά (με βάση παλαιότερες κλασικές ορθολογικές αναλύσεις του Durkheim) την ανάπτυξη των γειτονιών και των κοινωνικών κινήματων σε αυτές⁴.

Αρχικά θα διερευνηθεί ο ρόλος των κοινωνικών αγώνων και ιδιαίτερα των κινήματων πόλης στην τοπική ανάπτυξη της περιοχής που χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη συνοικιών λαϊκής αυτοκατασκευής. Για τον λόγο αυτό θα γίνει μια ιστορική περιοδολόγηση εστιάζοντας ιδιαίτερα στις σοβαρότερες κοινωνικοπολιτικές ιστορικές τομές που έλαβαν χώρα στην Βολιβία και επηρέασαν την τοπική ανάπτυξη του Ελ Άλτο και θα αναζητηθούν οι σύγχρονες δημιουργικές αντιστάσεις οι οποίες θα μπορούσαμε να πούμε ότι φτιάχνουν νέους κόσμους μέσα σε πολύ δύσκολες συνθήκες.

Στη συνέχεια θα διερευνηθεί η εικόνα που προβάλλεται προς τα έξω για αυτές τις γειτονίες η οποία όμως θα αποδομηθεί μέσω της παραπάνω βιβλιογραφικής και επιτόπιας έρευνας. Τέλος θα διερευνηθεί ο ρόλος της παράδοσης ανταρσίας στα σύγχρονα πολιτιστικά δρώμενα αυτών των συνοικιών εστιάζοντας ιδιαίτερα στο θέατρο Αλμπόρ (ALBOR). Ο τρόπος προσέγγισης είναι τοπικο-παγκόσμιος με μια προσπάθεια να είναι απο-αποικιακός (Young, 2007).

2. Παράδοση ανταρσίας και συνοικίες λαϊκής αυτο-κατασκευής: προς μια ριζωματική τοπικο-παγκόσμια προσέγγιση

Στην έρευνα αυτή επιλέχθηκαν συνοικίες που χαρακτηρίζονται ως συνοικίες λαϊκής αυτοκατασκευής (Petroroulou, 2013). Οι συνοικίες αυτές χαρακτηρίζονται από σύνθετες διαδικασίες εγκατάστασης με τα παρακάτω οικοτοπιακά χαρακτηριστικά: συλλογική αυτοκατασκευή κατοικιών και υποδομών σε περιαστικές περιοχές που προέρχονται από κατάληψη γης ή αγορά γης με δόσεις ή και με πολύ χαμηλές τιμές λόγω της τοποθεσίας ή λόγω νομικών συγκρούσεων που αφορούν τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Οι συνοικίες αυτές συγκεντρώνουν εργάτες και εργαζόμενους σε μικρές επιχειρήσεις και στο εμπόριο, ενώ οι γυναίκες, εκτός των παραπάνω, συχνά εργάζονται σε καθημερινές υπηρεσίες και σε μικρές

¹ Το κείμενο αφιερώνεται στον αγαπημένο μας Μανόλη Μαρμαρά που μετά από την ιδιαίτερη συμβολή του στις έρευνες της Αστικής Γεωγραφίας της Ελλάδας θέλησε να γνωρίσει από κοντά τον πολιτισμό και τις παραδόσεις των ιθαγενών λαών της Αυστραλίας και της Λατινικής Αμερικής, αλλά δεν πρόλαβε.

² Στο κείμενο αυτό επιλέγεται ο όρος «λαϊκή αυτοκατασκευή» (που προέρχεται περισσότερο από την ισπανόφωνη βιβλιογραφία *autoconstrucción popular* (ο οποίος αναφέρεται στην κατασκευή κοινοτήτων με κοινοτικό τρόπο και όχι μόνο κατοικίας από την ίδια την οικογένεια που θα στεγαστεί) και όχι ο όρος «λαϊκή αυτοστέγαση» που προέρχεται από την αγγλόφωνη βιβλιογραφία *self-help housing* που είναι πιο ατομο-κεντρικός και (με μια αποικιακή οπτική) αναφέρεται περισσότερο στην στέγαση από τον ίδιο τον κάτοικο και δεν παραπέμπει αμέσως στην κατασκευή μιας ολόκληρης συνοικίας από μια κοινότητα.

³ Σχετικά με την ιστορία της Λατινικής Αμερικής υπάρχουν πολλά βιβλία στα αγγλικά και ισπανικά, όμως μόνο ένα έχει δημοσιευτεί πρόσφατα στα Ελληνικά το : Δαμηλάκου, 2014.

⁴ Στην εργασία αυτή θα παρουσιαστεί μια σύνοψη τμήματος ευρύτερης έρευνας της συγγραφέως όπου διερευνώνται παλιές και νέες γειτονίες των αγώνων των μητροπόλεων της Λατινικής Αμερικής.

οικογενειακές επιχειρήσεις. Σήμερα, στις περισσότερες από αυτές κυριαρχούν αστικοί και όχι αγροτικοί μεταναστευτικοί πληθυσμοί, που πολλές φορές είναι δεύτερης και τρίτης γενιάς κάτοικοι ιδίων ή πιο κεντρικών περιοχών της πόλης. Σε ορισμένες από αυτές έχουν αναπτυχθεί κινήματα πόλης τα οποία μπορεί να ξεκίνησαν από τις άμεσες ανάγκες και να έφτασαν να γενικευθούν σε μεγάλες κινητοποιήσεις με πολιτικά προτάγματα.

Στην συγκεκριμένη εργασία επιλέχθηκαν περιοχές που έχουν παράδοση συμμετοχής σε κοινωνικές αντιστάσεις και κινήματα, έχουν δηλαδή χαρακτηριστεί για την συμμετοχή σε αγώνες είτε για τοπικά θέματα είτε για πολιτικά ή εργασιακά θέματα ή για ζητήματα φεμινιστικών δικαιωμάτων αλλά έχουν επίσης μια παράδοση ανταρσίας (Δαμιανάκος, 1987), έχουν δηλαδή πολιτιστικές παραδόσεις που οι οποίες σχετίζονται με το ήθος των λεγόμενων «επικίνδυνων τάξεων» (Hobsbawm E.J., 2003)⁵ και των λεγόμενων ανυπόταχτων “μαγισσών” στις οποίες αναφέρεται η Federici (2014) που σχετίζονται με καταπιεσμένα κοινωνικά στρώματα που έχουν περιθωριοποιηθεί λόγω διαφορετικών, επικίνδυνων για το κυρίαρχο κοινωνικό σύστημα, ανυπόταχτων πολιτιστικών πρακτικών. Ειδικότερα διερευνάται η περίπτωση του Ελ Άλτο στην μητροπολιτική περιφέρεια της Λα Πας στην Βολιβία.

3. Μεθοδολογία

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τη συγγραφέα το 2016-2017 με τη χρήση άτυπων και βιντεοσκοπημένων συνεντεύξεων. Τα ονόματα των συμμετεχόντων παραμένουν άγνωστα για το κοινό εκτός και αν οι ίδιοι έχουν δεχτεί την προβολή τους (εκπρόσωποι κινήματων κ.α.). Με βάση τα παραπάνω χαρακτηριστικά, επιλέχθηκε ο Δήμος Ελ Άλτο της μητροπολιτικής περιοχής της Λα Πας και ειδικότερα οι συνοικίες: Ceja, Villa Ingenio, Villa Dolores.

Οι συνεντεύξεις εστίασαν σε συλλογικότητες που δημιουργούν από κοινού κοινά αγαθά στο δημόσιο χώρο και σε ορισμένες από αυτές που θεωρούν ότι μοιράζονται έναν άλλο τρόπο ζωής και μια αποαποικιοποιημένη αντίληψη που μπορεί να χρησιμεύσει ως πρόπλασμα για την δημιουργία νέων κόσμων πέρα και έξω από το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής, την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο και την οικολογική καταστροφή.

Στις συνοικίες Villa Ingenio (συνοικία υπό κατασκευή με χαμηλά κτήρια), Villa Dolores και Ceja (παλαιότερες κεντρικές μεσο-αστικοποιημένες συνοικίες λαϊκής αυτοκατασκευής όπου πλέον υπάρχει ένας συνδυασμός χαμηλών με μεσαίου ύψους κτήρια) του Δήμου Ελ Άλτο της μητροπολιτικής περιοχής της Λα Πας στη Βολιβία, έγιναν συνεντεύξεις με εκπροσώπους και μέλη της FEJUVE (Federación de Juntas Vecinales), του θεάτρου ALBOR, της CSUTCB (Confederación Sindical Unica de Trabajadores Campesinos de Bolivia), καθώς και με έναν ερευνητή του κέντρου ερευνών Centro de Documentación e Información de Bolivia και τρεις καθηγητές του Πανεπιστημίου Universidad Nacional de Bolivia.

Για την ανάλυση της εικόνας που παρουσιάζεται στον τύπο και στο διαδίκτυο για τις παραπάνω γειτονιές, διερευνήθηκαν 2 εφημερίδες για κάθε πόλη του τοπικού διαδικτυακού τύπου, hashtags στα κοινωνικά δίκτυα, και μελέτες που παρουσιάζουν την κοινωνική κατασκευή της εικόνας των παραπάνω συνοικιών ή ευρύτερων δήμων. Τέλος έγινε βιβλιογραφική έρευνα

⁵ Αναφερόμενος στις επικίνδυνες τάξεις που αναδείχθηκαν στις επαναστάσεις του 1848 στην Βόρεια Ευρώπη ο Hobsbawm (2003: 82) έλεγε : “Όπως και αν έχει το πράγμα, από τη σκοπιά της άρχουσας τάξης το σημαντικότερο δεν ήταν τι πίστευαν «οι μάζες», αλλά το γεγονός ότι αυτό που πίστευαν είχε τώρα βαρύτητα στην πολιτική. Ήταν εξ ορισμού πολυπληθείς, αμαθείς και επικίνδυνες”. Στην συγκεκριμένη περίπτωση η έννοια του αμαθείς σχετίζεται περισσότερο με την κυρίαρχη γλώσσα και το κυρίαρχο εκπαιδευτικό σύστημα. Ο Δαμιανάκος εξηγεί ότι, τουλάχιστον στα Βαλκάνια και στη Μεσόγειο και ιδιαίτερα στην Ελλάδα όπου διεξήγαγε τις έρευνες του, ένας άλλος τρόπος εκπαίδευσης υπήρχε στο εσωτερικό της κοινότητας, οι αξίες της οποίας έρχονταν σε αντίθεση με τις αναδυόμενες κυρίαρχες αξίες των ελίτ.

σε 4 γλώσσες (Ισπανικά, Αγγλικά, Γαλλικά, Ελληνικά).

Η επιλογή των συνεντευξιζόμενων έγινε μέσω δικτύων γνωριμιών με σκοπό την αναζήτηση αυτών που θα ήθελαν να μιλήσουν για τις δράσεις των συλλογικοτήτων τους. Στις περιπτώσεις όπου αυτό δεν έγινε δυνατό, η έρευνα έμεινε σε επίπεδο συμμετοχικής παρατήρησης με τη σύμφωνη γνώμη των ερωτώμενων.

Στην έρευνα αυτή επιλέχθηκαν συνοικίες που χαρακτηρίζονται ως συνοικίες λαϊκής αυτοκατασκευής (Petropoulou, 2013). Οι συνοικίες αυτές χαρακτηρίζονται από σύνθετες διαδικασίες εγκατάστασης με τα παρακάτω οικοτοπικά χαρακτηριστικά:

- κατάληψη γης ή αγορά γης με δόσεις ή και με πολύ χαμηλές τιμές λόγω της τοποθεσίας ή λόγω νομικών συγκρούσεων σε σχέση με τους τίτλους ιδιοκτησίας,
- αυτοκατασκευή της κατοικίας με adobe ή τούβλα ή ακόμα και μπετόν από οικοδόμους μέλη των ευρύτερων οικογενειών που συνήθως χτίζουν παράλληλα τις πλούσιες κατοικίες ή εργάζονται σε δημόσια έργα σε άλλες συνοικίες,
- με οικοδομές που γίνονται συνήθως χωρίς άδεια από την πολεοδομία και αρκετές φορές χωρίς σχέδιο μηχανικού, έχουν όμως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά λαϊκής αρχιτεκτονικής και χαρακτηρίζονται για τους κοινούς ενδιάμεσους χώρους,
- με χωματόδρομους που με τα χρόνια ασφαλτώνονται, αρχικά χωρίς δίκτυα ύδρευσης, αποχέτευσης που στη συνέχεια εγκαθίστανται με την συμμετοχική εργασία των κατοίκων και με άτυπα δίκτυα ρεύματος, που στη συνέχεια νομιμοποιούνται,
- με μικρές στο έδαφος εγκαταστάσεις που σιγά - σιγά μετατρέπονται σε κατοικίες ενός και στη συνέχεια πολλών ορόφων (με ή χωρίς σχέδιο μηχανικού) και
- με ελάχιστους δημόσιους χώρους και σχεδόν ανύπαρκτους εγκάρσιους δρόμους, εκτός και αν προέρχονται από συλλογική κατάληψη γης ή έχει γίνει από την αρχή χωροθέτηση δημόσιων χώρων κάτω από την πίεση συλλογικών οργανώσεων των κατοίκων ή του Δήμου.
- Η χωροθέτηση τους είναι σε περιοχές μικρού οικονομικού ενδιαφέροντος που συχνά βρίσκονται κοντά σε ρέματα ή άλλα σώματα νερού όπου απορρέουν απόβλητα ή κοντά σε βιομηχανικές περιοχές, σταθμούς, λιμάνια, φυλακές κλπ. ή κοντά σε πηγές ρύπανσης ή σε δύσκολες κλιματολογικές και γεωμορφολογικές συνθήκες (βάλτος ή μεγάλη υγρασία, μεγάλες κλίσεις, πολύ μεγάλο υψόμετρο κλπ.).
- Μπορεί να έχουν ξεκινήσει ως παραγκουπόλεις σε απομακρυσμένες από το κέντρο περιοχές και σήμερα να είναι κανονικά τμήματα της πόλης όπου δύσκολα διακρίνεται η διαφορά από τις διπλανές τους συνοικίες.

4. Χωρικός σχεδιασμός και αστική ανάπτυξη στο Ελ Άλτο

Ο Δήμος Ελ Άλτο που περιλαμβάνει 649.958 κάτοικους (793.293 κάτοικοι στην Λα Πας) με βάση στοιχεία της απογραφής του 2012 σύμφωνα με την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Βολιβίας INE (INE, 2012) είναι ένας σχετικά νέος Δήμος με πολύ γρήγορη πληθυσμιακή ανάπτυξη, μεγάλα επίπεδα φτώχειας σε σχέση με την Λα Πας καθώς και μεγάλη συγκέντρωση νέων. Παρά τις προσπάθειες που έχουν γίνει να τον παρουσιάσουν ως έναν παρασιτικό οικονομικά δήμο, όλες οι έρευνες συμφωνούν στο αντίθετο:

Το Ελ Άλτο είναι ένας καθαρά εργατικός δήμος μιας και το 99.06 % του ενεργού πληθυσμού εργάζεται (υπολογισμοί με βάση τα στοιχεία του INE, 2012) κυρίως στο εμπόριο και σε βιομηχανίες που αφορούν κυρίως έπιπλα, ένδυση, τροφή-ποτά, μηχανήματα, υφάσματα (industria manufacturera 19,2% από 22% το 2001) που συγκεντρώνονται κυρίως Βόρεια της πόλης και γύρω από τον δρόμο για το Ορούρο, στο εμπόριο και την επισκευή οχημάτων (27,2%) μεταφορές (8,8%), που συγκεντρώνονται κυρίως στο κέντρο La Seja και στην Santa Rosa, στην

οικοδομή (9,1%), στα εστιατόρια και τα τουριστικά καταλύματα (5%), στην εκπαίδευση (5%) ενώ έχει πολύ μικρή συμμετοχή (κάτω του 2%) στα επαγγέλματα του τεταρτογενούς τομέα (πληροφορίες, επιστημονικές εργασίες, ασφάλειες, τράπεζες κλπ.) που φαίνεται να συγκεντρώνονται περισσότερο στην πρωτεύουσα Λα Πας.

Το Ελ Άλτο είναι επομένως ένας πολύ δυναμικός δήμος και παρουσιάζει ιδιαίτερη κοινωνική πολυμορφία, πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με πολλά στερεότυπα που έχουν κυριαρχήσει σε σχέση με αυτόν τον Δήμο όπως αυτό της ομοιογενούς περιοχής “φτωχών περιθωριακών ιθαγενών” (σχετικά με την αμφισβήτηση αυτής της κυρίαρχης προσέγγισης βλέπε: Díaz, M. P., 2012). Τέλος, το 2001 υπήρχαν 350 σύλλογοι γύρω από τους οποίους συγκεντρώνονταν περίπου 70.000 εργαζόμενοι στην άτυπη οικονομία (CPMGA, 2011). Πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη ότι η άτυπη οικονομία έχει σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη της Βολιβίας.

Το 2001, 43% του πληθυσμού του Ελ Άλτο δήλωνε δίγλωσσο, 53% των ανδρών και 50% των γυναικών δήλωνε ότι η μητρική του γλώσσα ήταν Αϋμάρα (CPMGA, 2011) ενώ σε άλλες στατιστικές έρευνες φαίνεται σχεδόν το 80% να θεωρεί τον εαυτό του Αϋμάρα ανεξαρτήτως γλώσσας. Οι παλαιότερες κεντρικές συνοικίες ήταν πιο ισπανόφωνες ενώ οι πιο απομακρυσμένες νότια και βόρεια φαίνεται να ήταν αμιγώς Αϋμάρα. Στην χαρτογράφηση της CODEPO - IRD (2005) φαίνονται ξεκάθαρα αυτές οι κοινωνικο-χωρικές διαφοροποιήσεις.

Αντίστοιχα το 2012 το 24,6% του πληθυσμού δήλωνε ότι η πρώτη του μητρική γλώσσα ήταν τα Αϋμάρα ενώ σχεδόν 20% δήλωνε ότι μιλούσε ως πρώτη γλώσσα τα Αϋμάρα (ενώ στην Λα Πας είναι μόνο το 9,72%). Από τις συνεντεύξεις έγινε φανερό ότι πολλοί παλαιοί κάτοικοι της περιοχής δεν έχουν δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα στη εκμάθηση της γλώσσας στα παιδιά τους αλλά και ότι υπάρχουν νέα μεταναστευτικά ρεύματα κυρίως ισπανόφωνων προς την περιοχή που όμως ενσωματώνονται στις δομές των συνοικιακών συμβουλίων. Άλλωστε η αρχή των συμβουλίων βρίσκεται στην αναγνώριση της διαφορετικότητας κάτι που εκφράζεται ξεκάθαρα και με την επιλογή των χρωμάτων της ίριδας στη σημαία (Wiphala) των λαών των Άνδεων και ιδιαίτερα των Αϋμάρα η οποία καθιερώθηκε ως δεύτερη σημαία μετά το 2008 στην Βολιβία.

Παρά το ότι το Ελ Άλτο γεννήθηκε από εσωτερικά κυρίως μεταναστευτικά ρεύματα, η μετεξέλιξη του είναι παρόμοια με πολλές άλλες λαϊκές περιφερειακές περιοχές μεγάλων πόλεων: η πλειοψηφία των σύγχρονων κατοίκων του έχει γεννηθεί σε αυτήν ή σε διπλανή περιοχή της πόλης. Ειδικότερα σύμφωνα με στοιχεία του 2001 και έρευνας των Rojas Ortuste G., Casanovas Urday (2010), 21% των κατοίκων του Ελ Άλτο είχαν γεννηθεί στην ίδια πόλη ενώ 70% γεννήθηκε στην Λα Πας. Όπως προκύπτει και από τις συνεντεύξεις, αυτή η περιφέρεια της μητροπολιτικής περιοχής της Λα Πας έχει γίνει πόλος έλξης για πολλές οικογένειες που αναζητούν φτηνή κατοικία για ιδιοκατοίκηση και περισσότερο χώρο.

Η ιδιοκατοίκηση στο Ελ Άλτο είναι αρκετά υψηλή: 61% το 2001 και 63,19% το 2012. Όμως όπως είδαμε και παραπάνω υπάρχουν περιοχές όπου οι κατοικίες δεν έχουν ακόμα όλες τις ανέσεις, παρά το ότι η κατάσταση συνεχώς βελτιώνεται: Το 83,75% των κατοικιών που είχαν πρόσβαση στο πόσιμο νερό το 1992, έγινε 85,88% το 2001 και 88,35% το 2012, ενώ στην Λα Πας είναι 91,66% (INE, 2012)).

Οι μεγαλύτεροι όμως κοινωνικο-χωρικοί διαχωρισμοί βρίσκονται ανάμεσα στις συνοικίες λαϊκής αυτοκατασκευής του Ελ Άλτο (κυρίως βόρεια και νότια) και τις νότιες πλούσιες συνοικίες της Λα Πας με χαρακτηριστικά ονόματα όπως Obrajes και La Florida, (σημείωση : το όνομα δεν είναι τυχαίο, τον χειμώνα οι πλούσιοι πάνε για μεγάλα διαστήματα στην Florida των ΗΠΑ). Οι κάτοικοι αυτών των συνοικιών φοβούνται τις εξεγέρσεις και πληρώνουν ιδιωτική ή την κρατική αστυνομία να τους προστατεύει.

Παρακάτω παρατίθενται μερικά ακόμα στοιχεία που δείχνουν την δυναμική ανάπτυξη του Ελ Άλτο. Με βάση τις πληροφορίες του Άτλαντα του Ελ Άλτο⁶ (CPMGA, 2011) και τα κείμενα της απογραφής του ΙΝΕ (2001 και 2011), το 2001 οι αναλφάβητοι άνω των 15 ετών, κυρίως γυναίκες, ήταν 7.98% ενώ το 2011 είναι 3,76% και 4,58% έχει λάβει εντατικό μάθημα αλφαριθμητισμού πράγμα που σχετίζεται με τα ειδικά προγράμματα «Yo sí puedo»⁷ της νέας κυβέρνησης Μοράλες. Τα επίπεδα όμως των ποσοστών αυτών που έχουν πάρει έστω και ένα δίπλωμα μετά το λύκειο είναι αρκετά χαμηλά 15,38% σε σχέση με την Λα Πας (34,52%). Η πρόσβαση στο ίντερνετ συνεχίζει να είναι πολύ χαμηλή 5,08% σε σχέση με 22,25% στην Λα Πας (2012).

5. Αστική ανάπτυξη, λαϊκή αυτοκατασκευή και ο ρόλος των κοινωνικών κινημάτων πόλης στο Ελ Άλτο

Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι την επανάσταση του 1952 και την αγροτική μεταρρύθμιση του 1953, η πόλη της Λα Πας ήταν η πόλη των κατακτητών (colonial, modern) που κυριαρχούσαν στην κυρίως ιθαγενική περιφέρεια. Όμως η επανάσταση μαζί με τις προγενέστερες επαναστάσεις των Aymara άφησαν μια σημαντική παράδοση ανταρσίας στην καθημερινή ζωή (Rivera, 1986) που σήμερα εκφράζεται περισσότερο μέσω των τραγουδιών, της ενδυμασίας, ορισμένων τελετουργικών και κυρίως μέσω της διατήρησης του τρόπου αυτοοργάνωσης που ονομάζεται Άϋλου⁸, (Ayllu) και προέρχεται από τα λεγόμενα αγροτικά Άϋλου (κοινοτική – κοινωνική γη)⁹ και έχουν δημιουργήσει δομοποιημένες δομές (όπως θα έλεγε ο Bourdieu) στην κοινωνία των Αϊμάρα πάνω στις οποίες στηρίζεται η παράδοση ανταρσίας (όπως θα έλεγε ο Δαμιανάκος).

Δίπλα ακριβώς σε αυτήν την πόλη αναπτύχθηκαν οι συνοικίες του σημερινού Δήμου Ελ Άλτο. Σε αυτήν την περιοχή η διαδικασία με την οποία έχουν δημιουργηθεί οι συνοικισμοί είναι μέσω της κατάτμησης 5-6 μεγάλων haciendas και άλλων αγροτικών πολύ μικρότερων εκτάσεων που δόθηκαν στους αγρότες μετά το 1953 και όχι τόσο μέσω καταλήψεων γης, όπως αυτό έχει γίνει σε άλλες πόλεις της Λατινικής Αμερικής (Sandoval, Sostres, 1989). Η περιοχή λόγω του

⁶ Centro de Promoción de la Mujer Gregoria Apaza, 2011

⁷Το σύστημα «Yo sí puedo» (Εγώ, ναι, μπορώ) είναι ένα Κουβανικό σύστημα εκμάθησης που δημιουργήθηκε το 2001 και με βάση την εμπειρία της κουβανικής επανάστασης με σκοπό την εξάλειψη του αναλφαριθμητισμού, από την Leonela Relys μετά από την κατεύθυνση που δόθηκε από τον Φιντέλ Κάστρο για μια παγκόσμια προσπάθεια αλφαριθμητισμού των λαών. Μεταξύ 2002-2016 περισσότερα από 10 εκατομμύρια άνθρωποι σε 130 χώρες έμαθαν γράμματα με αυτό το σύστημα με τη βοήθεια δασκάλων από την Κούβα και χιλιάδων εθελοντών από πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Αφρικής. Στην Βολιβία το έργο υλοποιήθηκε επί κυβέρνησης Μοράλες με την βοήθεια 50.000 εθελοντών και το δώρο των 30.000 βίντεο και τηλεοράσεων από την Κούβα. Μετά από αυτό, η Βολιβία σήμερα θεωρείται μια χώρα με πολύ μικρά ποσοστά αναλφαριθμητισμού. (Βλέπε συνέντευξη : <http://laentrevistadelmes.com/2013/03/> πρόσβαση 23/12/2017).

⁸Το Άϋλου (Ayllu) έχει αρχαίες ρίζες στην πράσινη επανάσταση όταν οι Aymaras ξεκίνησαν την συστηματική καλλιέργεια ορισμένων φυτών πράγμα που άλλαξε τις ίδιες τις δομές της κοινωνίας. Η δομή των Άϋλου βασιζόταν στην ανάγκη αλληλοσυμπλήρωσης εδαφών, ανακύκλωσης καλλιεργειών, διακίνησης προϊόντων και κυκλικών - συμπληρωματικών τρόπων παραγωγής. Η εναλλαγή των κοινοτικών εκπροσώπων και των εξουσιών που υπακούουν στις οδηγίες της κοινότητας σχετίζονται με ένα δομικό στοιχείο της κοινωνίας : τη διαθεσιμότητα που υπήρχε σε εργατική δύναμη και την ανάγκη εναλλαγής της στις διάφορες εργασίες (Prada R., 2004). Το στοιχείο αυτό το βρίσκουμε ακόμα και σήμερα στις αγροτικές ιθαγενικές κυρίως κοινότητες όχι μόνο στους Αϊμάρα, αλλά και στους Μάγια του Μεξικού και της Γουατεμάλα και σε άλλους λαούς.

⁹Επιλέγεται εδώ η έννοια κοινωνική γη που η συγγραφέας την θεωρεί πιο δόκιμη, λαμβάνοντας υπόψη έρευνες που έχουν γίνει για τις ιστορικές καταβολές των λεγόμενων ejidos στο Μεξικό (Petropoulou, υπό έκδοση) οι οποίες φαίνεται να ταιριάζουν περισσότερο στον ορισμό των αγροτικών Ayllu από οποιαδήποτε άλλη δυτικοευρωπαϊκή ερμηνεία.

πολύ μεγάλου υψόμετρου της (άνω των 4000 μέτρων), παρά το ότι ήταν πεδινή και εύκολη στην κατοίκησή της (οροπέδιο), δεν προτιμήθηκε ως τόπος αστικής εγκατάστασης από τους λευκούς κατακτητές ορισμένοι από τους οποίους μεταξύ XIX – XX αιώνα άρπαξαν την κοινοτική – κοινωνική γη (τα λεγόμενα Αϋλού) των οικογενειών Αϋμάρα και την μετέτρεψαν σε (haciendas) ιδιαίτερες μορφές λατιφούντιων (Ballivián, 2009; Choque Quispe, 2009; Quispe Villca, 2004). Στη συνέχεια, μετά την αγροτική μεταρρύθμιση, έγινε τόπος έλξης των κατοίκων των Άνδεων (κυρίως Αϋμάρα, λίγοι Κέτσουα και άλλοι). Παρά την κατάκτηση, μια διαφορετική κοσμογονία (από αυτήν που επιβλήθηκε από τους Ευρωπαίους), αυτή των Αϋμάρα, Κέτσουα και άλλων ιθαγενών λαών, ριζωμένη στους καθημερινούς τρόπους ζωής, επηρέασε βαθιά όλα τα μεταγενέστερα κινήματα και αγώνες (Burman, 2012).

Η ιστορία του Ελ Άλτο έγινε ιδιαίτερα γνωστή από την επαναστατική δράση των Turaj Katari (Julian Apara), Bartolina Sisa και Gregoria Apara (1781) που μπήκαν επικεφαλής της μεγάλης εξέγερσης των Αϋμάρα που περικύκλωσαν την πόλη της Λα Πας με σκοπό την απελευθέρωσή του λαού τους από τα δεσμά της σκλαβιάς και της υποταγής, στην οποία βρισκόταν μετά από την κατάκτηση των περιοχών από τους Ισπανούς. Η στυγερή δολοφονία και κατάτμηση των σωμάτων τους άφησε ένα διπλό συναίσθημα στις κοινότητες : υποχρεωτικής υποταγής ορισμένων ενταγμένων τελικά Αϋμάρα στο κυρίαρχο σύστημα από τη μια και από την άλλη, μια μεγάλη παράδοση ανταρσίας στα υψίπεδα των Άνδεων που πολλές φορές έπαιξε σημαντικό ρόλο στους μεταγενέστερους αγώνες που έγιναν με στόχο την απελευθέρωση των λαών (και όχι μόνο των ιθαγενών). Έτσι οι αγώνες συνεχίστηκαν για όλους τους επόμενους αιώνες.

Η συνοικία *Sagrado corazon de Jesus (Ματωμένη καρδιά του Ιησού)* όπου σήμερα συγκεντρώνονται πολλοί Σαμάνοι είναι η περιοχή όπου ξεκίνησε η προαναφερθείσα περικύκλωση της πόλης (Quispe Villca M.A., 2004). Το 1809 η περιφέρεια της Λα Πας μαζί με την σχετικά μακρινή περιφέρεια Chuquisaca (σημερινή Sucre, ιστορική πρωτεύουσα της χώρας με ονόματα Choquechaca, La Plata –Charcas) έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην διακήρυξη της Εθνικής Ανεξαρτησίας με επικεφαλής τον Μπολίβαρ το 1826. Το 1899 η περιοχή του Ελ Άλτο έπαιξε σημαντικό οχυρωματικό ρόλο στον πόλεμο «Guerra Federal». Το Ελ Άλτο έχει ενσωματώσει αυτήν την παράδοση από τον καιρό που ήταν ακόμα μικρή κοινότητα¹⁰. Η πόλη όμως οικοδομείται αργότερα : αρχικά χτίστηκε η συνοικία Ceja (κεντρική σήμερα συνοικία) γύρω από τον κεντρικό σιδηροδρομικό σταθμό, ενώ αργότερα το 1922 έγινε το αεροδρόμιο που επηρέασε την ανάπτυξη των συνοικισμών προς τα βόρεια. Μετά τον πόλεμο του Chaco 1932-1935 εγκαταστάθηκαν σε αυτήν απόστρατοι του πολέμου αυτού (Antezana, 1993 και Sian Lazar, 2008). Η συνοικία 16 de Julio δημιουργείται αυτήν την περίοδο (Paula Diaz, 2016).

Από το 1952 μέχρι την δικτατορία του 1964, είναι η εποχή της μεγάλης αστικοποίησης με μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα από την επαρχία προς την πρωτεύουσα. Το νομοθετικό πλαίσιο σε σχέση με τα ζητήματα πολεοδομίας στην περιφέρεια της πόλης ήταν πιο ανεκτικό ή δεν ασχολούταν καθόλου με τα ζητήματα της εκτός σχεδίου δόμησης. Σε αυτήν την περίοδο το Ελ Άλτο αναπτύσσεται ραγδαία δίπλα και πάνω ακριβώς από την Λα Πας.

Η κοινωνική - εθνική επανάσταση του 1952 και η κρατικοποίηση των εξορυκτικών επιχειρήσεων μετά από τους συστηματικούς αγώνες των εργατών οδηγεί επίσης ορισμένους εργάτες στην εγκατάσταση στο Ελ Άλτο. Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1953 δεν ήταν ικανή να συγκρατήσει τους αγρότες στη γη τους και ιδιαίτερα τους ιθαγενείς που βρέθηκαν με πολύ μικρά αγροκτήματα και χωρίς κοινοτική γη και κοινοτικές δομές στήριξης όπως είχαν στην προ-

¹⁰Η Βολιβία μέχρι τις αρχές της δεκαετίας '50 είχε ιδιαίτερα αγροτικά ιθαγενικά χαρακτηριστικά (73,8% του πληθυσμού ήταν αγροτικός). Σήμερα είναι το 32,7%, με βάση την απογραφή του 2012.

αποικιακή περίοδο. Ταυτόχρονα ξέσπασε ξηρασία που έπληξε πολλές από τις περιοχές του Antiplano με αποτέλεσμα να ευνοηθεί η μαζική μετανάστευση στις πόλεις οι οποίες, ευνοημένες από αυτές τις μετακινήσεις, μπήκαν τελικά σε περίοδο βιομηχανικής ανάπτυξης. Έτσι άρχισε η πρώτη μαζική μετανάστευση προς το Ελ Άλτο όπου μπορούσε κανείς να αγοράσει μικρά αγροτεμάχια για πολύ λίγα χρήματα ως αγροτική γη και να κατασκευάσει αρχικά άτυπα καταλύματα που στη συνέχεια μετατράπηκαν σε κατοικίες. Οι κάτοικοι αυτής της περιόδου διατηρούν την σύνδεσή τους με τις κοινότητες απ' όπου προέρχονται τις οποίες επισκέπτονται συχνά, ιδιαίτερα στις περιόδους της σποράς και της συγκομιδής, στα τοπικά πανηγύρια, και στις οποίες πολλές φορές επενδύουν ή βοηθούν οικονομικά τους συγγενείς τους. Η παράδοση αυτή φαίνεται να διατηρείται και σε δεύτερης και τρίτης γενιάς συγγενείς μέχρι τουλάχιστον τις αρχές του 21^{ου} αιώνα (Lazar, 2008). Οι περισσότεροι συγγραφείς (μεταξύ των οποίων ο Mamani, 2010, Prada, 2017) θεωρούν ότι οφείλεται σε αυτήν τη σχέση, η συνέχιση στις πόλεις, της παράδοσης του τρόπου οργάνωσης των Άϋλου, στην οποία οφείλουν τον τρόπο οργάνωσης τους οι λεγόμενες *juntas vecinales* (συνοικιακά συμβούλια). Το 1957 δημιουργήθηκε η Συνέλευση των Γειτόνων (*Assamblea de Vecinos*) και Κεντρικό Συμβούλιο των Γειτονιών (*Concejo Central de Vecinos*) που μετονομάστηκε αργότερα το 1979 σε *Federación de Juntas Vecinales (FEJUVE)* και περιλαμβάνει τις συνοικίες του Ελ Άλτο που υπήρχαν εκείνη την εποχή : *Villa Dolores*, *12 de Octubre*, *Villa Bolívar*, *16 de Julio*, *Alto Lima*, *Marisca* *IBallivián*, *Mariscal Sucre*. Το συντονιστικό αυτό λειτουργεί με τις αρχές των Άϋλου (*Ayllu*)¹¹.

Η δεύτερη μεγάλη μετανάστευση έγινε στην τρίτη περίοδο από το 1964 μέχρι το 1982, κατά τη διάρκεια της αμερικανοκίνητης δικτατορίας, όταν, μπροστά στην αύξηση των τιμών κατοικίας στο κέντρο της πόλης της Λα Πας και κυρίως κάτω από πολιτικές πιέσεις, νέοι κάτοικοι της πόλης αυτή τη φορά και πρώην μεταλλωρύχοι από τις γύρω περιοχές εγκαθίστανται στο Ελ Άλτο (οι οποίοι διώχθηκαν μετά από τους μεγάλους αγώνες τους, την ίδια περίοδο που δολοφονείται από την CIA ο Τσε Γκεβέρα πάνω στην προσπάθειά του να οργανώσει την κοινωνική επανάσταση σε όλη τη Λατινική Αμερική). Οι νέοι κάτοικοι κοιμούνται μόνο στο Ελ Άλτο ενώ εργάζονται στην πόλη της Λα Πας για το λόγο αυτό ορισμένοι συγγραφείς αναφέρουν την περιοχή αυτή του Ελ Άλτο ως εργατικό υπνωτήριο *dormitorio obrero* (Díaz P., 2016). Στην αρχή της δικτατορίας, μεταξύ 1964-1970 παρουσιάστηκαν μόνο ελάχιστες μικρές διαδηλώσεις κινημάτων πόλης μιας και το αυταρχικό πολιτικό καθεστώς δεν επέτρεπε αντιδράσεις. Αργότερα όμως οι κάτοικοι των λαϊκών συνοικιών συμμετείχαν ενεργά στις αντιδικτατορικές εξεγέρσεις του 1979-1980. Η “FEJUVE - Ελ Άλτο” διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο σε αυτούς τους αγώνες και στην μετέπειτα αλλαγή της κυβέρνησης.

Μεταξύ 1982-1985 η Βολιβία απέκτησε δημοκρατική κυβέρνηση, έτσι οι κρατικοποιήσεις των δημόσιων κοινών αγαθών προχώρησαν γρήγορα (νερό, υγραέριο, πετρέλαιο και ορισμένα ορυχεία). Παράλληλα, μεταξύ 1982-1983, οι φυσικές καταστροφές από το Νίño και στη συνέχεια η οικονομική κρίση του 1985 συνέβαλαν στην μετακίνηση αγροτικών πληθυσμών προς την πρωτεύουσα, που εγκαταστάθηκαν στο Ελ Άλτο. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες οι πιέσεις για δημοκρατική εκπροσώπηση και την δημιουργία ξεχωριστού δήμου στο Ελ Άλτο ήταν μεγάλες, μέχρι που το 1985 οι κάτοικοί του απέκτησαν εκπροσώπηση στο Δήμο ενώ το 1989 θεσμοθετήθηκε ως ξεχωριστός Δήμος. Οι *juntas vecinales* απέκτησαν περισσότερες εξουσίες.

Το επόμενο διάστημα 1985-1989 τα πράγματα αλλάξαν ραγδαία μέσα στα πλαίσια της κρίσης. Έτσι, το τρίτο μεγάλο μεταναστευτικό κύμα έλαβε χώρα κατά την περίοδο της εφαρμογής νεοφιλελεύθερων μέτρων, ιδιωτικοποίησης των δημόσιων κοινών αγαθών, κλείσιμο

¹¹<http://www.elalto.org.bo/organizaciones-sociales/la-historia-de-la-fejuve-altena/> (πρόσβαση 12/2017)

επιχειρήσεων και ελαστικοποίησης πολλών θέσεων εργασίας μεταξύ 1985 – 2006, και αφορά νεότερους κατοίκους από πολλές περιοχές και κυρίως πόλεις με αποτέλεσμα το 1990 να κηρυχτεί σε έκτακτη ανάγκη (*emergencia*). Η Villa Esperanza χτίστηκε από εργάτες ορυχείων (*mineros*), ενώ η Pacaya έχει χτιστεί από τους Pacayas. Η Villa Adela από τους κατοίκους που εκτοπίστηκαν από την κατασκευή του αυτοκινητόδρομου της Λα Πας, το 1986, οι οποίοι έκτισαν με καθαρά κοινοτικό τρόπο την συνοικία Aguas de la Vida με πιστώσεις του FONVI (Zibechi, 2007).

Μετά την κρίση του 1985 και το κλείσιμο πολλών ορυχείων στις γύρω περιοχές στην συνοικία Santiago II εγκαταστάθηκαν επίσης οικογένειες μεταλλωρύχων και δημιουργήθηκαν πρόχειροι καταυλισμοί σε πολύ υποβαθμισμένες περιοχές γύρω από το ρέμα Rio Seco το οποίο δέχονταν τα απόβλητα της κοντινής ανοιχτής χωματερής Reyeno Ingenio κοντά στην οποία αναπτύχθηκαν οικισμοί από κατάληψη γης. Το ρέμα αυτό πολλές φορές πλημμυρίζει και δημιουργεί σοβαρά προβλήματα υγείας στους κατοίκους. Κοντά σε αυτήν την περιοχή βρίσκεται η έξοδος από την πόλη μέσω της εθνικής οδού.

Το 1987 έγινε μια μεγάλη κινητοποίηση των συνοικιών που οργανώθηκαν γύρω από τις συνελύξεις τους στην FEJUVE με αιτήματα την πρόσβαση στο πόσιμο νερό, την ηλεκτρική ενέργεια, δημιουργία κλινικής και πανεπιστημίου, ασφαλιτόστρωση κεντρικών δρόμων. Τον Φεβρουάριο του 2003, όταν πλέον οι επιπτώσεις της κρίσης και των παρεμβάσεων του ΔΝΤ για νεοφιλελεύθερα μέτρα έγιναν αφόρητες, μέσα σε συνθήκες γενικευμένης κοινωνικής κρίσης, έγιναν αυθόρμητες εξεγέρσεις όπου πολλά καταστήματα καταστράφηκαν και πολλά σουπερμάρκετ λεηλατήθηκαν ή απαλλοτριώθηκαν προς όφελος των κατοίκων. Για το λόγο αυτό ο μήνας αυτός ονομάστηκε μαύρος Φεβρουάριος.

Στο μεταξύ οι παλαιότεροι συνοικισμοί έχουν αρχίσει να σταθεροποιούνται, να εντάσσονται στο σχέδιο πόλης, με την συμβολή των κατοίκων που οργανώνονται και συμβάλουν έτσι στην ανοικοδόμηση καλύτερων ποιοτικά κατοικιών και τη σύνδεσή τους με τα κεντρικά δίκτυα. Το 1999 δημιουργείται ακόμα πιο βόρεια η συνοικία Por Venir από κατατμήσεις που κάνει ένας αγρότης κάτοχος μικρότερης έκτασης¹². Η συνοικία κατοικείται κυρίως από νεότερες αγροτικές οικογένειες Αϊμάρα που μεταναστεύουν από τις γύρω περιοχές των Άνδεων όπως λέει η Paula Diaz (2016). Όλη η παραπάνω ιστορική διαδικασία προετοίμασε τις εξεγέρσεις και τον λεγόμενο πόλεμο του Γκαζιού.

6. Η περίοδος των εξεγέρσεων που οδήγησε στον λεγόμενο «πόλεμο του γκαζιού»

Η περίοδος 1989-2003 είναι αυτή της εφαρμογής νεοφιλελεύθερων μοντέλων ανάπτυξης από το 1989 με την επέμβαση του ΔΝΤ και την εφαρμογή των κατευθύνσεων του *consensus de Washington* μέχρι την κρίση του 2001 και τις εξεγέρσεις του 2003. Είναι επίσης χαρακτηριστική για τις πρώτες νέες μορφές αυτο-οργανωμένων αγώνων στις λαϊκές συνοικίες. Το επόμενο διάστημα οι καταλήψεις πολλαπλασιάστηκαν μιας και οι ανάγκες στέγασης των άνεργων φτωχοποιημένων κοινωνικών στρωμάτων ήταν μεγάλες.

Ο λεγόμενος «πόλεμος του Γκαζιού» του 2003 σχετίζεται με την προσπάθεια των νεοφιλελεύθερων κυβερνήσεων, μέσω των οδηγιών του ΔΝΤ, να πουλήσουν, σε εξευτελιστικές τιμές και χωρίς να έχουν καλύψει τις ανάγκες της χώρας, μέρος από τον πιο σημαντικό πόρο της Βολιβίας «το φυσικό αέριο ή αλλιώς γκάζι», στις ΗΠΑ μέσω της Χιλής. Η απόφαση αυτή έπαιξε κεντρικό ρόλο στην κορύφωση των αγώνων που ξεκίνησαν στο Ελ Άλτο και σε άλλες πόλεις και

¹² Πρόκειται για άτυπες κατατμήσεις από τους ίδιους τους αγρότες (*loteamientos informales*) που υλοποιούνται από τους λεγόμενους «πειρατές αστικοποιητές» (“*urbanizadores piratas*”, στα: Jaramillo, 2012; Abramo, 2012) ή αλλιώς, με ελληνικούς όρους “οικοπεδοφάγους”.

συνεχίστηκαν στην καρδιά της πρωτεύουσας Λα Πας με αποτέλεσμα, μετά από μια σειρά γεγονότων και τη συνάντηση διαφορετικών κινημάτων (αγροτικό – ιδιαίτερα των παραγωγών φυτού κόκας - , φοιτητικό, εργατικό – ιδιαίτερα των ορυχείων - , συνοικιακό κ.α.), την ανατροπή της κυβέρνησης. Η επόμενη κυβέρνηση (Μοράλες) δεν έχει προχωρήσει εξ ολοκλήρου στην εθνικοποίηση του φυσικού αερίου πράγμα που έχει οδηγήσει σε σοβαρές κριτικές (Orgaz Garcia, 2005 : 165-167) οι οποίες υπενθυμίζουν την τρωτότητα που μπορεί να έχει μία χώρα αν δεν έχει εθνικοποιημένους τους πόρους της και υποστηρίζουν τις προσπάθειες εθνικοποίησης που είχαν γίνει το 1953 και διακόπηκαν από τις δικτατορίες. Ο πόλεμος του Γκαζιού είναι αυτός που έκανε γνωστή τη συνοικία Ελ Άλτο σε όλο τον κόσμο. Παρακάτω εξηγείται με λίγα λόγια η διαδικασία που οδήγησε σε αυτόν, σε σχέση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αστικής ανάπτυξης αυτής της περιοχής που παρουσιάστηκαν παραπάνω.

Την περίοδο μεταξύ 1989-2003, οι συνοικιακές συλλογικές δομές των κατοίκων του Ελ Άλτο οργανώνονταν ολοένα και περισσότερο αποκτώντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην τοπική κοινωνία. Το 1988 ήταν 180, το 2004, 540 και το 2009 ήταν 590 (Deledique, Contrartese, 2010). Επηρεασμένοι από την παλιά δομή των Αϋλλου (Ayllu), προ-αποικιακή δομή που χαρακτηρίζει τους Αϋμάρα, συμμετοχικής, θα λέγαμε με δικούς μας όρους, δημοκρατίας όπου κάθε νοικοκυριό συμμετέχει με έναν εκπρόσωπο και όπου όλες οι οικογένειες συμμετέχουν σε κοινές δράσεις προσφέροντας εθελοντική εργασία, χωρίς χρέη και όπου διατηρούνται ορισμένες τελετές γύρω από τις οποίες αρθρώνεται η ταυτότητα αλλά και η ενότητα της ομάδας (Mamani, 2010), αξιοποιούν την ιστορική τους παράδοση μέσα σε ένα νέο πολιτικο-οικονομικό πλαίσιο το οποίο ευνοεί την οργάνωση σε επίπεδο συνοικίας και την επικοινωνία μέσω διαδικτύου, μιας και ολοένα και περισσότεροι νέοι κάτοικοί της είναι άνεργοι και δεν μπορούν να συμμετέχουν σε συνδικάτα. Παρά το ότι οι εκπρόσωποι είναι άντρες μεγαλύτεροι σε ηλικία, οι γυναίκες και οι νέοι συνιστούν την καρδιά αυτών των (juntas vecinales) συνοικιακών συμβουλίων που τελικά έπαιξαν κεντρικό ρόλο στην εξέγερση του 2003. Η δύναμη αυτών των συνοικιακών συνελεύσεων που δημιούργησε τη FEJUVE στηρίζεται σε μια μακριά πορεία συλλογικής διαχείρισης των κοινών. Σύμφωνα με τον Patzi (2003), που αναφέρεται από τον Zibechi (2007 : 49), η δύναμη αυτή οφείλεται περισσότερο στη συλλογική διαχείριση των τριών κοινών (πόρων στο κείμενο): της κατοικίας και γενικότερα του εδάφους (territorio), της εκπαίδευσης, της ανταλλαγής που λαμβάνει μορφές άτυπου συνεταιριστικού εμπορίου (εμπόριο στο κείμενο) και λιγότερο στον ρόλο των οργανώσεων και των ηγετών.

Η πολεοδομία των συνοικιών παρότι φαίνεται εξωτερικά άναρχη, μη οργανωμένη και γεμάτη αδιέξοδα είναι οργανωμένη γύρω από μια περιοχή όπου γίνονται αθλητικές δραστηριότητες αλλά και συνελεύσεις και γενικότερα συναντήσεις, έχει εισόδους και εξόδους ελεγχόμενες από τους κατοίκους. Η δομή αυτή προέκυψε από τις διεκδικήσεις των κατοίκων για τις βασικές υποδομές. Η οργάνωση των λαϊκών αγορών συνιστά επίσης μια συλλογική διαδικασία οργάνωσης. Άλλο παράδειγμα συλλογικής οργάνωσης είναι το Πανεπιστήμιο της κοντινής κοινότητας Warissata το οποίο έχει μακρά παράδοση συλλογικής εθελοντικής εργασίας.

Ο συλλογικός αυτός τρόπος διαχείρισης των ζητημάτων της καθημερινής ζωής, οι καθημερινές μετακινήσεις από γειτονιά σε γειτονιά με ποδήλατα, σε συνδυασμό με τη (μικρή σχετικά με άλλες εξεγέρσεις στον κόσμο) χρήση του διαδικτύου από τους νέους οδήγησε σε ταυτόχρονη πολλαπλή εξέγερση σε διαφορετικά μέρη της πόλης αλλά και της χώρας στις 8 Οκτωβρίου 2003. Έχουν προηγηθεί οι δολοφονίες της Warissata μετά τη λεγόμενη «κήρυξη εμφυλίου πολέμου ενάντια στις κυρίαρχες ελίτ» στις 21 Σεπτεμβρίου 2003 (Mamani, 2010 : 133), η μεγάλη διαδήλωση της SCUTCB και της Federacion Departamental de Trabajadores

Campecinos de La Paz FDUCLP Turaj Katari (2 Σεπτεμβρίου από το Caracollo) και η απεργία πείνας (2 Σεπτεμβρίου - 18 Οκτωβρίου) στο θέατρο radio San Gabriel όπου συμμετείχαν εκατοντάδες μέλη τους με την υποστήριξη πολλών άλλων και όπου έρχονται συνεχώς αλληλέγγυοι και αλληλέγγυες που χάριζαν τρόφιμα και ποτά από την κεντρική αγορά της Santa Rosa του Ελ Άλτο (Guispe Hanca, 2013). Σύμφωνα με τον Felipe Guispe Huanca (2013: 9), σημαντικό εκπρόσωπο αυτών των αγώνων, η στρατηγική του κινήματος στηρίχθηκε σε παλαιότερες στρατηγικές Τουπακαταρίστας των Αϋμάρα : pulga, sikikititi, taraxchi που συνίστανται σε μπλοκάρισμα κεντρικών δρόμων, μη τροφοδοσία σε αγροτικά προϊόντα, διαδηλώσεις, απεργίες πείνας και περικύκλωση της πόλης. Τελικά ο Οκτώβρης του 2003 ονομάστηκε «κόκκινος Οκτώβρης».

Η κατάσταση αυτή που ξέφυγε πλήρως από τον κεντρικό έλεγχο, οδήγησε την κυβέρνηση των ΗΠΑ να συντάξει μια μελέτη αξιολόγησης του Ελ Άλτο όπου λίγο έως πολύ τα συνοικιακά συμβούλια αντιμετωπίζονται ως τρομοκρατικές οργανώσεις αφού δεν μπορούν να ελεγχτούν από την κεντρική κυβέρνηση¹³ (USAID, 2004). Όπως λέει ο F. από την FEJUVE, “την περίοδο αυτή ήρθαν διάφορες ΜΚΟ που προσπάθησαν να ανακόψουν τους αγώνες που γίνονταν στο Ελ Άλτο. Εμείς όμως δημιουργήσαμε τις δικές μας συλλογικότητες που τις αξιοποιήσαμε ώστε να γίνεται συστηματική ενημέρωση για τις επιπτώσεις της ιδιωτικοποίησης του νερού και του υγραερίου, αρθρώνοντας έναν από-αποικιακό λόγο. Επί τρία χρόνια διακινούσαμε φυλλάδια σε όλες τις γειτονιές. Έτσι, όταν έγινε η ιδιωτικοποίηση ο κόσμος ήταν ενήμερος, δεν ξεσηκώθηκε χωρίς να γνωρίζει. Ο στόχος ήταν να διώξουμε τις πολυεθνικές εταιρίες από την Βολιβία, γιατί έχουν έρθει μόνο για να αρπάξουν, όχι για να αναπτύξουν τη χώρα».

Πριν από την εξέγερση του 2003 το θέμα που απασχόλησε αυτά τα συμβούλια ήταν η επανασύσταση του κτηματολογίου (λόγω του ότι τα έγγραφα είχαν καεί) και η επιβολή φόρων ιδιοκτησίας με βάση αυτό (που είχε ονομαστεί *mayra raya*), η εγκατάσταση του υγραερίου στις γειτονιές που έχουν μείνει τόσα χρόνια χωρίς θέρμανση και τα ζητήματα διαχείρισης του νερού λόγω του ότι κινδύνευαν να μείνουν χωρίς νερό πολλές συνοικίες λόγω της ιδιωτικοποίησης του. Επομένως η ιδιωτικοποίηση του νερού και του υγραερίου έθιγαν άμεσα την καθημερινή ζωή στις γειτονιές του Ελ Άλτο που στο μεταξύ βρισκόταν σε όλο και χειρότερη θέση λόγω της κρίσης που είχε θίξει πολύ περισσότερο τις φτωχές οικογένειες και τους νέους. Ταυτόχρονα αγκάλιασαν τα ζητήματα που έθετε η *Confederacion Sindical Unica de Trabajadores Campecinos de Bolivia*, οι εργάτες των ορυχείων, οι δάσκαλοι, οι φοιτητές και στο τέλος οι κοκαλέρος (αγρότες παραγωγοί φύλλων κόκας).

Η *Villa Ingenio* όπου δολοφονήθηκαν και τραυματίστηκαν οι περισσότεροι διαδηλωτές στις 12 Οκτωβρίου του 2003, είναι μια ιδιαίτερη συνοικία στην οποία βρέθηκε η κορυφή της διαδήλωσης κατά της ιδιωτικοποίησης του γκαζιού. Έχει χτιστεί σε εκτάσεις μιας μεγάλης *haciendas* που αρχικά χρησιμοποιήθηκε ως χώρος εναπόθεσης μεταλλευμάτων, στη συνέχεια μεταβιβάστηκε σε 78 κατοίκους μετά την αγροτική μεταρρύθμιση του 1952 (λόγω υποχρέωσης) οι οποίοι έκαναν κατατμήσεις και πούλησαν τη γη αρκετά φτηνά και με διευκολύνσεις. Είναι μία από τις παλιές συνοικίες που συγκεντρώνει δεύτερης και τρίτης γενιάς φτωχούς κατοίκους Αϋμάρα που προέρχονται από την περιοχή *Omasuyu*, όπως λέει ο *Marco Alberto Quispe Villca* (2004), από τις πόλεις *Achacahi*, *Warisata* (στην οποία είχαν επίσης δολοφονηθεί αγωνιστές στις αρχές του πολέμου του γκαζιού). Τις ημέρες της εξέγερσης, στη συνοικία αυτή είχαν βρει επίσης φιλοξενία οι εργάτες των ορυχείων που είχαν έρθει για να διαδηλώσουν μαζί με την FEJUVE.

¹³ Αυτό, σε συνδυασμό με άλλες δράσεις, οδήγησε στο αίτημα της νέας κυβέρνησης Μοράλες να αποχωρήσει η USAID από την περιοχή το 2009 πράγμα που υλοποιήθηκε (πηγή wikileaks) .

Οι κάτοικοι είχαν οργανωθεί σε βάρδιες για τα οδοφράγματα, τις κουζίνες, τις περιφρουρήσεις και τις γιορτές. Η αλληλεγγύη των γύρω γειτονιών ήταν μεγάλη καθώς συγκέντρωναν τρόφιμα και νερό που τα έστελναν στην Villa Ingenio. Οι μεγάλες συγκρούσεις που έγιναν σε αυτήν την περιοχή την άφησαν στην Ιστορία ως κέντρο των αγώνων παρά το ότι δεν υπήρχε ένα κέντρο. Όπως λέει ο Φ., εκπρόσωπος της FEJUVE την περίοδο εκείνη, «Δεν είχαμε ένα κέντρο, ούτε έναν αρχηγό. Στην FEJUVE ο αρχηγός δεν έχει εξουσίες, είναι εκπρόσωπος και συντονιστής, η συνέλευση έχει την μέγιστη εξουσία (autoridad) η οποία γίνεται δύο φορές την εβδομάδα, εκτός από τις έκτακτες συνελεύσεις».

Ο «πόλεμος του γκαζιού» ή αλλιώς «κόκκινος Οκτώβρης» χαρακτηρίστηκε από μαζικά οδοφράγματα, περιφρουρήσεις, συλλογικές κουζίνες και γιορτές αλλά και συγκρούσεις σε πολλά σημεία της πόλης του Ελ Άλτο, ιδιαίτερα στις συνοικίες που βρίσκονταν κοντά στους αυτοκινητόδρομους και στα κέντρα συγκέντρωσης υγρών καυσίμων, στις παλαιότερες συνοικίες των Αϊμάρα καθώς και στο κέντρο της πόλης, πράγμα που φαίνεται και από την ταυτότητα των νεκρών, που δεν είναι όλοι, ούτε έχουν σκοτωθεί όλοι στην ίδια περιοχή (αναλυτικότερα στα : Pablo Mamani, 2010 και Felipe Guispe Huanca, 2013). Προς το τέλος το κέντρο του αγώνα μεταφέρθηκε στη Λα Πας χωρίς όμως ποτέ να εγκαταλείπει τις συνοικίες του Ελ Άλτο. Ο τρόπος αυτός ταυτόχρονης δράσης σε πολλά μέρη ονομάστηκε από τον Ραούλ Ζιμπέκι πολλαπλότητα “multiplicidad” (Zibechi, 2007), είναι ένας τρόπος δράσης που οδηγεί στην διασπορά του κράτους και όχι στη συγκρότηση του (dispersar el estado y no crear el estado), ή όπως θα έλεγε η Gutiérrez Aguilar (2006) στην αποδιοργάνωσή του.

Οι στόχοι των αγώνων αυτής της περιόδου ερμηνεύονται διαφορετικά από τους τότε εκπροσώπους μετά από 14 χρόνια. Από τι μια οι σημερινοί εκπρόσωποι του MAS θεωρούν ότι έχουν εκπληρωθεί θεωρώντας ότι μόνο η κρατικοποίηση του νερού και του υγραερίου ήταν στα βασικά αιτήματα των αγώνων του κινήματος του Οκτώβρη του 2003, από την άλλη, αυτοί που κρατούν κριτική αριστερή στάση θεωρούν ότι δεν έχουν εκπληρωθεί. Όπως λέει ο Φ. «Αγωνιζόμαστε για την υλοποίηση των συμφωνιών του Οκτώβρη. Κάναμε αυτές τις συμφωνίες γιατί δεν είχαμε εμπιστοσύνη σε κανέναν εκπρόσωπο που θα μπορούσε στη συνέχεια να αλλάξει πολιτική θέση». Σύμφωνα με τον Mirco Orgas Garcia (2017) μόνο ένα μέρος των κρατικοποιήσεων έχει προχωρήσει, ενώ οι ιδιωτικοποιήσεις των σημαντικότερων πόρων προχωρούν με έμμεσους τρόπους. Ακόμα πιο προχωρημένη αυτοκριτική γίνεται από εκπροσώπους του κινήματος που πρόσβλεπαν σε μεγαλύτερες αλλαγές. Όπως λέει ο Φ. «Έπρεπε να είχαμε τελειώσει με όλη την κυρίαρχη τάξη, να πάρουμε τις φάμπρικες στα χέρια μας, να τις απαλλοτριώσουμε, να πάρουμε πίσω την εκπαίδευση από τους ιδιώτες, δεν το κάναμε αυτό, δεν προχωρήσαμε τον αγώνα μας μέχρι τέλους, δεχτήκαμε τις υποσχέσεις της νέας κυβέρνησης ότι τουλάχιστον θα προχωρήσει στις κρατικοποιήσεις που όμως τελικά δεν έγιναν... Οι νέοι χρειάζεται να μάθουν την ιστορία της χώρας για να μπορέσουν να αλλάξουν την πορεία της, τώρα περισσότερο από ποτέ, γιατί ο καπιταλισμός γίνεται όλο και πιο άγριος».

7. Η εικόνα της περιοχής του Ελ Άλτο στα ΜΜΕ

Η εικόνα που δίνεται για το Ελ Άλτο προς τα έξω μέσω των ΜΜΕ μετά τον πόλεμο του Γκαζιού έχει αλλάξει. Ο Δήμος πριν την εξέγερση παρουσιαζόταν σαν το κέντρο των παράνομων δραστηριοτήτων, της φτώχειας και των κλοπών προκαλώντας έτσι φόβο στους νεοεισερχόμενους. Με ένα 60% πληθυσμού κάτω των 25 ετών (39,5% < 15) και με 50,9% αστική φτώχεια, ο Δήμος παρουσιαζόταν ως έμβλημα οικονομικής και ρατσιστικής διάκρισης (Arbona 2002 αναφορά στο Deledicque, Contrartese, 2009). Αυτό το επιβεβαιώνουν και οι συνεντεύξεις που έγιναν στην Λα Πας το 2017: «Το Ελ Άλτο έχει δικούς του νόμους. Παλιότερα δεν

τολμούσαμε να πλησιάσουμε τη νύχτα». Σε μία έρευνα που είχε γίνει τον Ιανουάριο του 2012 από την Virginie Royetton (2013) μεταξύ 9 και 23/1/2012 στις εφημερίδες της Λα Πας *La Razón, El Extra, Página 7, Cambio, El Diario και La Prensa* και σε μία του Ελ Άλτο την *El Alteño* (20%) η παρουσίαση του Ελ Άλτο είναι ιδιαίτερα αρνητική από όλες τις εφημερίδες. Η πόλη, μέσα από τις σημειώσεις αυτών των δύο εβδομάδων του Ιανουαρίου 2012, παρουσιάζεται (α) ως πόλη που έχει ένα πολύ σημαντικό επίπεδο εγκληματικότητας, (β) ως πόλη με πολύ υψηλό επίπεδο δραστηριότητας των κοινωνικών οργανώσεων και (γ) ως πόλη που ζητά συνεχώς δημόσια έργα (δρόμοι, σχολεία, κέντρα υγείας κλπ.). Από τις 383 σημειώσεις που αναλύθηκαν, 80 (20%) ασχολούνται με ζητήματα παραβατικότητας, 50 (13%) της ζωής των τοπικών αρχών ή οργανισμών και 38 (10%) έργων.

Μετά την εξέγερση οι πληροφορίες που κυριαρχούν στα ΜΜΕ φαίνεται πως άλλαξαν. Το Ελ Άλτο έγινε ο ηρωικός δήμος που άλλαξε την πολιτική κατάσταση βάζοντας μπροστά τα κορμιά των κατοίκων του. Σε αυτή την αλλαγή έχει παίξει ιδιαίτερο ρόλο η αλλαγή της κυβέρνησης αλλά και τοπική εφημερίδα *El Alteño* που προβάλλει περισσότερο κοινωνικά και πολιτιστικά θέματα καθώς και ζητήματα που σχετίζονται με τις ανέσεις των κατοικιών, το εμπόριο και την πολιτική παρά το αστυνομικό δελτίο. Με μία πρόχειρη έρευνα στην εφημερίδα το 2017 είναι φανερό ότι κυριαρχούν οι ειδήσεις οι σχετικές με το εμπόριο, τις γιορτές, την πολιτική και τις απεργίες και πολύ λιγότερο το αστυνομικό δελτίο. Παρ' όλα αυτά μέχρι σήμερα υπάρχουν ξενοδοχεία που συνιστούν στους τουρίστες να μην πλησιάσουν στο Ελ Άλτο (ΓΚ σε συνέντευξη που έλαβα το 2017).

8. Μετά την αλλαγή της κυβέρνησης : από τις κοινωνικο-πολιτικές στις πολιτιστικές-οικολογικές-πολιτικές ανατροπές ;

Η τελευταία περίοδος είναι από το 2006 μέχρι σήμερα όπου η προοδευτική κυβέρνηση ευνόησε την ενίσχυση των μικρών επιχειρήσεων και την διαμόρφωση μιας νέας μεσοαστικής τάξης και την μαζική αστική ανάπτυξη της πόλης και έφερε μεγάλες αλλαγές στην δομή των κινήματων πόλης και του συντονιστικού των *Juntas Vecinales*. Η πόλη επεκτείνεται προς τον ιστορικό αρχαιολογικό χώρο Τιγουανάκου (*Tiwanaku*), πρωτεύουσα της αρχαίας επικράτειας Τεγουαντισούγιου (*Tawantinsuyu*), και την λίμνη Τιτικάκα χωρίς πολεοδομικό σχέδιο αλλά με κατοικίες χτισμένες με κολώνες από μπετόν αρμέ και πολλές φορές με ιδιαίτερα σχέδια εμπνευσμένα από την παράδοση των Αϊμάρα αλλά και άλλων λαών του κόσμου (π.χ. Κινέζων) αμφισβητώντας την Ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική παράδοση.

Έτσι, το τελευταίο μεγάλο κύμα αστικοποίησης και εξάπλωσης του Ελ Άλτο έρχεται μετά το 2006 όταν πλέον η κυβέρνηση Μοράλες, εφαρμόζοντας εν μέρει τη συμφωνία του Οκτώβρη (μιας και δεν προχώρησαν όλες οι κρατικοποιήσεις) και της Συντακτικής Συνέλευσης (μιας και δεν έγιναν όλες οι δημοκρατικές αλλαγές), ευνοεί την ενίσχυση των μικρών επιχειρήσεων και την δημιουργία μια νέας εμπορευματικής μεσοαστικής τάξης (κυρίως Αϊμάρα) που έχει την έδρα της στο Ελ Άλτο. Οι υποδομές όμως φαίνεται να προχωρούν περισσότερο στις παλαιότερες κεντρικές συνοικίες που συγκεντρώνονται οι βιοτεχνίες και το εμπόριο παρά στις νεότερες περιφερειακές που λειτουργούν περισσότερο ως τόποι κατοικίας¹⁴. Εξάιρεση αποτελεί το μεγάλο γήπεδο που κτίστηκε στην *Villa Ingenio* στη μνήμη των περίπου 70 νεκρών της 12^{ης} Οκτώβρη. Σε αυτό το γήπεδο γίνονται πλέον οι περισσότερες πολιτιστικές, αθλητικές και

¹⁴Οι εξεγέρσεις του Οκτώβρη 2003 και του Μαΐου / Ιουνίου 2005 έπαιξαν ρόλο στην εγκατάσταση υποδομών στο κέντρο κυρίως του *El Alto*, όχι όμως στην περιφέρεια όπου η πόλη επεκτείνεται ταχύτατα χωρίς σχέδιο και υποδομές σε μέχρι πρότινος αγροτικές περιοχές, ενισχύοντας έτσι τους κοινωνικο-χωρικούς διαχωρισμούς στο εσωτερικό του *El Alto*.

πολιτικές εκδηλώσεις .

Μετά την εξέγερση και την αλλαγή της κυβέρνησης του 1989, με το Νόμο 1551 του 1994 περί λαϊκής συμμετοχής (Ley de Participación Popular) οι juntas vecinales αναγνωρίστηκαν θεσμικά και συμμετέχουν στα Δημοτικά Συμβούλια. Σύμφωνα όμως με τις συνεντεύξεις και ορισμένους συγγραφείς, έγινε προσπάθεια από την κυβέρνηση να μετατραπούν σε μόνιμα αντιπροσωπευτικά όργανα χάνοντας έτσι την αμεσοδημοκρατική τους παράδοση. Παρ'όλα αυτά, οι συνελεύσεις συζήτησαν το θέμα και τελικά υιοθέτησαν ένα διπλό σύστημα εκπροσώπησης : αμεσοδημοκρατικό για τις ίδιες και αντιπροσωπευτικό για τα επίσημα όργανα, με σκοπό την προστασία τους από την διαφθορά (Mamani P., 2010, Guispe Huanca F., 2013). Έτσι μετατρέπονται σε Organizaciones Territoriales de Base (OTBs) και διατηρούν την αυτονομία τους, μετατρέπονται δηλαδή σε “μικρο-κυβερνήσεις γειτονιών” (microgobiernos barriales σύμφωνα με τον Pablo Mamani (2010). Στις αρχές του 2000 οι συνελεύσεις έθεσαν πολιτικά ζητήματα διαχείρισης του Δήμου πράγμα που οδήγησε στην πτώση του προέδρου Sánchez de Lozada και στη συνέχεια του de Carlos Mesa, αμφισβητώντας τις νεοφιλελεύθερες πρακτικές, όπως λέει η Paula Diaz (2016).

Η δημιουργία μιας νέας εύπορης μεσοαστικής τάξης κυρίως Αϊμάρα σε συνδυασμό με την θεσμοποίηση πολλών οργανώσεων και την ένταξη στον κυβερνητικό μηχανισμό πολλών εκπροσώπων αυτής της περιόδου, οδήγησε σε μια εσωτερική διάσπαση επί της ουσίας της FEJUVE σε διαφορετικά τμήματα ανάλογα με τις πολιτικές πεποιθήσεις που κυριαρχούν στην κάθε συνοικία. Η ανάθεση στο κράτος πολλών από τα έργα που έκαναν τα συμβούλια (πολλές φορές λόγω ανάγκης) δημιουργεί σε ένα βαθμό αυτό που είχε προτείνει η έρευνα για την κυβέρνηση των ΗΠΑ : θεσμοθέτηση οργάνων και έλεγχος των κοινωνικών δομών σε συνδυασμό με καλυτέρευση των συνθηκών ζωής για ορισμένα τουλάχιστον στρώματα στο Ελ Άλτο. Αν ο κρατικός έλεγχος προχωρήσει περισσότερο και τα συνοικιακά συμβούλια χάσουν τη δύναμή τους τότε ο κύκλος αυτού του τρόπου οργάνωσης των αγώνων κινδυνεύει να κλείσει. Θα αφήσει όμως την κληρονομιά του στις επόμενες γενιές να τον αξιοποιήσουν με άλλους τρόπους και σε συνδυασμό με τα νέα τεχνολογικά μέσα που διαθέτουν;

Ένας από αυτούς τους τρόπους φτιάχνεται τώρα μέσα στις εκατοντάδες θεματικές συλλογικότητες που έχουν ξεπηδήσει όπου ενεργοποιούνται κυρίως νέοι. Συλλογικές εναλλακτικές κουζίνες, συλλογικοί κήποι, ανεξάρτητα έντυπα, ομάδες αυτοδιαχείρισης της υγείας, εναλλακτικά σχολεία, κύκλοι συζητήσεων για τη φιλοσοφία Αϊμάρα, ποιητικοί και θεατρικοί κύκλοι, ομάδες ραπ και hip-hop, ομάδες αλληλεγγύης με τους Τίπνις ενάντια στα μεγάλα έργα στην περιοχή της Αμαζονίας, φεμινιστικές ομάδες, ομάδες εναλλακτικής μόδας, και άλλες που έχουν όμως κρατήσει μια παράδοση ανταρσίας. Χαρακτηριστική είναι η συμμετοχή πολλών από αυτές τις συλλογικότητες στους ιθαγενικούς αγώνες του 2010 (Confederacion de Pueblos Indigenas de Bolivia), στην διαδήλωση για τους TIPNIS το 2011, το 2012 (η ιθαγενική νύχτα) και το 2017.

9. Το θέατρο ALBOR

Στο Ελ Άλτο έχουν οργανωθεί σημαντικές ομάδες πρωτοποριακού θεάτρου που μετατρέπουν τους θεατές σε δρώντες και τους κατοίκους των γειτονιών σε ηθοποιούς όπως αυτές που ασχολούνται με το θέατρο του δρόμου, το θέατρο του καταπιεσμένου που συγκεντρώνει νέους ρακοσυλλέκτες, καθώς και θίασοι που έχουν παραδόσεις από τους Αϊμάρα, τους Κέτσουα και άλλους ιθαγενείς λαούς που κατοικούσαν την περιοχή πριν την Ισπανική κατάκτηση. Το θέατρο ALBOR είναι ένα από αυτά τα τελευταία, το οποίο εμπνέεται από τις τοπικές παραδόσεις και το αγροτικό θέατρο.

Το θέατρο ALBOR (ALBOR, 2017) ξεκίνησε από μια ομάδα ποιητών το 1997, πριν 20 χρόνια, σε μια εποχή όπου όπως λέει ο J.: «υπήρχε μεγάλη απαξίωση του πολιτισμού τους και στους νέους κυριαρχούσε η μουσική τέκνο με επιρροές από ΗΠΑ και Ευρώπη και η επίδειξη δύναμης μέσω κλοπών, ναρκωτικών και μικροεπιθέσεων».

Ο κόσμος που έχει έρθει στο Ελ Άλτο που θεωρείται η πιο φτωχή και πιο νεανική πόλη της Βολιβίας, είναι κόσμος που ήρθε από τις περιοχές Αϊμάρα και πρώην εργάτες των ορυχείων που έχουν κρατήσει μια πολύ συλλογική μνήμη. Οι συντελεστές του θεάτρου αυτού έχουν τέτοιες εμπειρίες. *«Εμένα οι γονείς μου ήταν πρώην μεταλλωρύχοι και Αϊμάρα. Ζήσαμε κνηνημένοι από την δικτατορία ως τροβαδούροι. Όταν ήρθα δεν μιλούσα ακόμα Ισπανικά. Οι Αϊμάρα ήταν κνηνημένοι πολλά χρόνια τώρα. Η ζωή μας ήταν συνεχώς υπό διωγμό»* λέει ο J. θυμίζοντας τα κείμενα της Roy (2017) για τον συνεχή εκτοπισμό ολόκληρων λαών κάτω από την ολοένα και πιο άγρια καπιταλιστική εκμετάλλευση. *«Έπρεπε κάτι να κάνουμε για να μιλήσουμε για τις αξίες μας, για τους ήρωες μας όπως ο Túraj Katari και η Bartolina Sisa»* λέει η K.

«Απέναντι σε αυτό το κλίμα ξεκινήσαμε μια προσπάθεια μέσα από την ποίηση. Βγαίναμε στις πλατείες και διαβάζαμε ποιήματα, παίζαμε μουσική προσπαθώντας να δείξουμε ότι είναι δυνατό να τραγουδήσουμε, να ονειρευτούμε, να προβάλουμε έναν νέο πολιτισμό των νέων μέσα από την ποιητική τέχνη» λέει ο J.

Ξεκίνησαν να δουλεύουν ενάντια στον ρατσισμό, στην οποιαδήποτε διάκριση και βία, και στη κουλτούρα ματσίστα (χυδαία αντρική επιβολή):

«Δημιουργήσαμε 12 ομάδες θεάτρου από 30 νέους στην κάθε μία σε διαφορετικές γειτονίες. Το πρώτο που κάναμε ήταν να αποκτήσουμε όλοι μαζί συνείδηση του τι θα πει βία και διάκριση στην καθημερινή ζωή και πώς μπορούμε να την αντιμετωπίσουμε» λέει η K.

Στη συνέχεια δημιούργησαν βιωματικές θεατρικές παραστάσεις:

«Πολλοί νέοι είχαν πολύ άγριες προσωπικές εμπειρίες. Έτσι δουλέψαμε αυτές τις ιδέες μέσα από το θέατρο και δημιουργήσαμε βιωματικές θεατρικές παραστάσεις που τις παρουσιάσαμε στις γειτονίες. Το δεύτερο που κάναμε ήταν διοργάνωση συζητήσεων, φόρουμ, προτάσεις αλλαγών. Όλο αυτό πήγαινε πέρα από το θέατρο : Προσπαθούσε να δώσει ένα κοινωνικό μήνυμα, κάτι που να μας κάνει να ονειρευτούμε ότι υπάρχει νόημα στη ζωή. Έτσι πολλοί νέοι ξέφυγαν σιγά - σιγά από τα ναρκωτικά. Λέμε πριν πιείς το κακό πιες τέχνη. Η τέχνη θεραπεύει δεν δηλητηριάζει» λέει ο J.

Στη συνέχεια το θεατρικό εργαστήριο πολλαπλασιάστηκε και ξεπέρασε τα 300 μέλη. Άρχισε να ανεβάζει μεγάλες παραστάσεις που έχουν στοιχεία του αγροτικού θεάτρου όπου συμμετέχουν ακόμα και τα άλογα. Μια από αυτές ήταν η παράσταση με τίτλο «οι ανοιχτές φλέβες της λατινικής Αμερικής» λίγο πριν πεθάνει ο συγγραφέας του βιβλίου, ο Εδουάρδο Γκαλεάνο (2008), καθώς και οι αγώνες των Túraj Katari και Bartolina Sisa. Παράλληλα οι θεατρικές ομάδες των γειτονιών άρχισαν να αποκτούν και πολιτικό ρόλο.

«Οι νέοι θέτουν ζητήματα στην εξουσία που την αμφισβητούν. Θέτουν ερωτήματα στους πολιτικούς και διεκδικούν τα δικαιώματά τους. Τους ζητούν να λάβουν υπόψη τις ιδέες τους. Με τη νέα κυβέρνηση έχουμε καλές σχέσεις, έχει κάνει ένα βήμα, αλλά χρειάζονται πολύ περισσότερα. Λείπουν θέατρα, λείπει μια νομοθεσία που να προστατεύει τους καλλιτέχνες» λέει ο J.

«Υπάρχει ακόμα πολύ μεγάλη διάκριση και κακή συμπεριφορά απέναντι στους νέους τους οποίους εύκολα καταδικάζουν ενώ δεν υπάρχουν χώροι πολιτιστικής δημιουργίας. Μετά τον Οκτώβρη έχουμε όμως ξεκινήσει» λέει η K.

Η έννοια των τομών που ορίζουν την αρχή των μακροχρόνιων αλλαγών σε συνδυασμό με τις καθημερινές αλλαγές είναι ιδιαίτερα σημαντική στην φιλοσοφία και την κοσμολογία των

Αϊμάρα και πολλών άλλων λαών της Αμερικής όπως των Μάγιας. Εδώ την ξανασυναντούμε.

«Υπάρχει μπροστά μας ένας μακρύς δρόμος που αντιστοιχεί σε έναν μακρύ χρόνο αλλαγών. Άλλωστε μέχρι τώρα έχουν σκοτωθεί πάνω από 50 εκατομμύρια ιθαγενείς στην Αμερική. Τώρα έχει αρχίσει μια νέα εποχή που δεν αφορά μόνο εμάς, είναι τοπική αλλά ταυτόχρονα είναι παγκόσμια... Η νεολαία το καταλαβαίνει αυτό. Ίσως οι μελλοντικοί μας ηγέτες να ξεπηδήσουν από τα θεατρικά εργαστήρια» λέει ο J.

10. Συμπεράσματα

Στο κείμενο αυτό έγινε μια προσπάθεια να παρουσιαστούν με σύνθετο τρόπο οι διαδικασίες που γέννησαν την τοπική ανάπτυξη του Ελ Άλτο εστιάζοντας στον ρόλο των κοινωνικών κινήματων, μέσα από μια παράλληλη διερεύνηση γεγονότων που έλαβαν χώρα σε διαφορετικές χωρο-χρονικές κλίμακες. Μέσα από μια τέτοια ανάλυση έγινε φανερό ότι στην αστική ανάπτυξη του Ελ Άλτο και την διαμόρφωση των σύγχρονων αστικών τοπίων, έπαιξαν σημαντικό ρόλο τα κοινωνικά κινήματα πόλης και περιφέρειας σε συνδυασμό με τον συντονισμό τους με το εργατικό κίνημα των μεταλλωρύχων, το φοιτητικό κίνημα και το αγροτικό κίνημα των κοκαλέρος (αγροτικών παραγωγών του φυτού κόκα). Τα ιθαγενικά κινήματα έπαιξαν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση ιδιαίτερα των κινήματων πόλης μέσω του παραδοσιακού συμμετοχικού τρόπου οργάνωσης Άϋλου (Ayllu) που όμως περιλαμβάνει όχι μόνο ιθαγενείς Αϊμάρα και Κέτσουα αλλά και πολλούς άλλους ταξικά ή πολιτιστικά καταπιεσμένους κατοίκους αυτών των περιοχών. Όπως χαρακτηριστικά λένε οι ίδιοι «μπορεί να μην είμαστε όλοι ιθαγενείς ινδιάνοι αλλά σαν τέτοιους μας έχουν καταστείλει και ως τέτοιοι θα τους ανατρέψουμε». Αυτές οι κουβέντες θυμίζουν το κίνημα των αόρατων της Ιταλίας (παιδιά εργατών της Κάτω Ιταλίας που εργάζονταν στη Βόρεια Ιταλία), το κίνημα των Ζαπατίστας και του πρώτου ιθαγενικού φόρουμ στο Μεξικό το 1995-1996 αλλά και πολλά σύγχρονα κινήματα πόλης στη Λατινική Αμερική όπως για παράδειγμα στις φτωχογειτονίες της Αργεντινής (villas) και της Βραζιλίας (favelas) που συνδυάζουν αντιπατριαρχικά, αντικαπιταλιστικά και πολύμορφα νεανικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά.

Όπως σημειώνει ο Raúl Prada Alcoreza (2017) στο κείμενό του με τίτλο : “το Άϋλου στην έρημο του καπιταλισμού”, βασισμένος σε έννοιες του Foucault και των Deleuz Guattari «η δομή του συμβάντος και η δομή της σύνθεσης των συμβάντων διατηρείται, συσσωρεύεται, μεταφέρεται και ξεδιπλώνεται στον χώρο των σχέσεων και στον χάρτη των κοινωνικών μηχανισμών (dispositivo social), χώρος και χάρτης υλοποιούνται μέσα από τις κοινωνικές πρακτικές». Έτσι τα Άϋλου συνιστούν επί της ουσίας έναν τρόπο ζωής που αντιστέκεται στις καπιταλιστικές – νεοφιλελεύθερες πρακτικές αδιαφορίας για τα κοινά και ιδιωτικοποίησης τους και συνιστούν μια δομοποιημένη δομή ή καλύτερα μια σχέση με παράδοση ανταρσίας που δημιουργεί νέες σχέσεις οι οποίες γεννιούνται αυτή τη φορά σε πολιτιστικές δράσεις και συλλογικότητες με ανατρεπτικές πρακτικές.

Μια έρευνα σε βάθος αυτών των πολιτιστικών διαδρομών με παράδοση ανταρσίας, θα είχε ενδιαφέρον να αναπτυχθεί παραπέρα αντλώντας στοιχεία από την έρευνα του Στάθη Δαμιανάκου (2005) που ασχολήθηκε με την μελέτη της αγροτικότητας και το πέρασμα από τις παραδοσιακές δομές στη νεωτερικότητα στα Βαλκάνια και ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Η παράδοση αυτή εκφράζεται σε ποικίλα είδη καλλιτεχνικής έκφρασης «στο μεταίχμιο του παραδοσιακού με το σύγχρονο, στις παρυφές του κυρίαρχου πολιτισμού, στις αντιστασιακές, συνειδητές ή/και ασυνειδητές, συμπεριφορές του κόσμου του λαϊκού πολιτισμού» και των επιρροών τους στις σύγχρονες μορφές λαϊκού θεάτρου στην Βολιβία που γεννιούνται ακριβώς εκεί όπου γεννήθηκαν οι μεγαλύτεροι κοινωνικοί αγώνες αυτής της χώρας.

Όπως υποστηρίζουν και ορισμένοι από αυτούς που συμμετέχουν στα ίδια τα κινήματα που αναπτύσσονται αυτήν την περίοδο στη Βολιβία, σε τοπικό επίπεδο, χρειάζεται να προβληματιστούμε για το πώς θέλουμε την νέα κοινωνία μέσα από μια απο-αποικιακή, αντικαπιταλιστική, αντιπατριαρχική, οικολογική ματιά. Ειδικότερα προτείνουν μια κοινωνία που θα έχει στο κέντρο της τον άνθρωπο και τη φύση (και όχι το κέρδος) η οποία να στηριχθεί σε μεγάλο βαθμό στην έννοια Αϋμάρα Suma qamaña (που έχει ενσωματωθεί στο νέο Σύνταγμα της Βολιβίας)¹⁵ δηλαδή του «συλλογικού ευ ζην» η οποία περιλαμβάνει το ευ ζην όλων, ώστε η ζωή μας να βρίσκεται σε ισορροπία με την φύση. Αυτό όμως είναι ένα στοίχημα, που θα εξαρτηθεί πολύ από τους αγώνες των σύγχρονων κινήματων και από τον ρόλο που θα παίζει σε αυτά η παράδοση ανταρσίας των λεγόμενων Άϋλου.

11. Βιβλιογραφία

- Γκαλέανο Ε., 2008. *Οι ανοιχτές φλέβες της Λατινικής Αμερικής*. Κουκκίδα.
- Δαμηλάκου Μ., 2014. *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής από το τέλος της αποικιοκρατίας μέχρι σήμερα*. ΑΙΩΡΑ.
- Δαμιανάκος Σ., 1987. *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*. Εκδόσεις Πλέθρον.
- Δαμιανάκος Σ., 2005. *Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Πλέθρον.
- Abramo, P., 2012. Producción de las ciudades latinoamericanas: informalidad mercado del suelo. En M.C. Cravino (comp.), *Repensando la ciudad informal en América Latina* (pp. 199-232). Buenos Aires: Universidad Nacional de General Sarmiento
- ALBOR, 2017. Δικτυακός τόπος θεάτρου Albor. <http://albor-arte.blogspot.com>
- Antezana Villegas M., 1993, *El Alto desde El Alto II : Ciudad en Emergencia*. Ed. UNITAS. La Paz.
- Ballivián, D. 2009. *Estructura agraria boliviana*. La Paz: Plural ediciones.
- Burman A., 2011. *Descolonización Aymara: ritualidad y política (2006-2010)*. Ed. Plural.
- Burman, A. 2012. Places To Think With, Books To Think About: Words, Experience and the Decolonization of Knowledge in the Bolivian Andes, *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge*: Vol. 10:Iss. 1, Article 11.
Available at: <https://scholarworks.umb.edu/humanarchitecture/vol10/iss1/11>
- Choque Quispe, M. 2009. *Chacha Warmi, Imaginarios y Vivencias en El Alto*. La Paz: Centro de Promoción de la Mujer- Gregoria Apaza.
- CODEPO - IRD, 2005. *El Alto desde una perspectiva poblacional*. Ministerio de Desarrollo Sostenible, Vice Ministerio de Planificación, Secretaria Técnica del Consejo de Población para el Desarrollo Sostenible.
- CPMGA (Centro de Promoción de la Mujer Gregoria Apaza), 2011. Investigación sobre la situación de las mujeres en el Alto.
- Deledicque M. y Contartese D., 2010. Movimientos sociales en Bolivia. Las Juntas Vecinales de El Alto entre la institucionalidad y la rebelión. *Revista Lavboratorio* N° 23, año 10, Revista del Instituto de Investigaciones Gino Germani, de la Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad de Buenos Aires, 134-148.
- Diaz, M. P., 2015. Hábitat popular y mercado laboral: El desarrollo urbano desigual de la ciudad

¹⁵ Αντίστοιχα υπάρχει η έννοια Κέτσουα Sumák Kawsay που έχει ενσωματωθεί στο στο νέο Σύνταγμα του Εκουαδόρ. Βλέπε και <http://filosofiadelbuenvivir.com/buen-vivir/antecedentes/> Η αρχή αυτή, παρά την θεσμική αναγνώριση της, δεν εφαρμόζεται ακόμα επί της ουσίας από τις προοδευτικές αλλά εξορμητικές κυβερνήσεις των δύο χωρών (Machado, Zibechi, 2016).

- de El Alto (Bolivia). *Revista INVI*, 30 (85), 111-145. ISSN: 0718-8358.
- Díaz, M. P., 2016. La conformación de los barrios 16 de Julio y El Porvenir en el marco del proceso de urbanización El Alto-La Paz: el predominio del loteamiento informal. *Población y sociedad*. Poblac. soc. vol.23 no.1 San Miguel de Tucumán jun. 2016, ISSN 1852-8562
- Εφημερίδες της Λα Πας *La Razón, El Extra, Página 7, Cambio, El Diario y La Prensa* και σε μία του El Alto την *El Alteño*.
- Federici S., 2014. *Ο Καλιμπάν και η Μάγισσα. Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*. Εκδόσεις των ξένων.
- Deleuze G., Guattari F., 2016/1972. *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια I. Ο αντιοιδίπους*. Πλέθρον (στα γαλλικά : *L'Anti-Œdipe. Capitalisme et schizophrénie I*, Minuit, 1972).
- Deleuze G., Guattari F., 1980. *Mille Plateaux. Capitalisme et schizophrénie II*, Paris, Éditions de Minuit.
- GuispeHuanca F., 2013. *La Caida de Goni. Diario de la huelga de Hambre*. Ediciones Pachakuti.
- Gutiérrez Aguilar R., 2006. *A desordenar!: por una historia abierta de la lucha social*. Casa Juan Pablos
- Hobsbawm E.J., 2003. *Η εποχή του κεφαλαίου (1848-1875)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Holloway J., 2011 (2010). *Ρωγμές στον καπιταλισμό, Σαββάλας*. (Crack Capitalism. Pluto Press)
- Jaramillo, S., 2012. Reflexiones sobre la informalidad fundiaria como peculiaridad de los mercados del suelo en las ciudades de América Latina. En M. C. Cravino (comp.), *Repensando la ciudad informal en América Latina* (pp. 149-197). Buenos Aires: Universidad Nacional de General Sarmiento.
- Lazar S., 2008. *El Alto, Rebel City: Self and Citizenship in Andean Bolivia*. Duke University Press.
- Machado D., Zibechi R., 2016. *Cambiar el mundo desde arriba. Los limites del progresismo*. Ed. CEDLA
- Mamani P., 2010. *El rugir de las multitudes. Microgobiernos barriales*. Ed. La mirada Salvaje.
- Orgaz Garcia M., 2005. *El poder de la nacionalización. La falsa nacionalización de Evo Morales y la venta de gas a Chile*. La Paz, Bolivia.
- Ouviña H., 2013. La política prefigurativa de los movimientos populares en América Latina. Hacia una nueva matriz de intelección para las ciencias sociales. *Acta Sociológica* No 62, Septiembre-Diciembre de 2013, pp. 77-104
- Patzi, F. 2003 Rebelión indígena contra la colonialidad y la transnacionalización de la economía, en *Ya es otro tiempo el presente. Cuatro momentos de insurgencia indígena*, La Paz, *Muela del Diablo*. Αναφορά στο: Zibechi (2007 : 49)
- Perreault T., 2006. From the «Guerra del Agua» to the «Guerra del Gas»: Resource, Governance, Neoliberalism and Popular Protest in Bolivia. *Editorial Board of Antipode*, 150-172.
- Petropoulou C., 2011. *Développement urbain et éco-paysages urbains. Une étude sur les quartiers de Mexico et d'Athènes*. L'Harmattan. Paris
- Petropoulou C., 2014. Crisis, Right to the City movements and the question of spontaneity: Athens and Mexico City. *City: Analysis of urban trends, culture theory, policy, action*, 18:4-5, and 563-572.
- Petropoulou C., 2016. Derecho a la ciudad y movimientos sociales contemporáneos – Por un movimiento social urbano-regional... ¿poético? Desde Nezahualcoyotl al mundo, 462-486. Στο : Petropoulou C., Vitopoulou A., Tsavdaroglou C. (Editors), *Urban and*

- Regional Social Movements*. Thessaloniki, Research Group Invisible Cities
<https://aoratespoleis.wordpress.com>
- Poupeau F., 2011. El Alto: una ficción política, *Bulletin de l'Institut Français d'études Andines* 39 (2) | 2010, No 01 Φεβρουάριος 2011. URL : <http://bifea.revues.org/2063> (πρόσβαση 8/2017).
- Poyetton V., 2013. *¿El Alto, una ciudad peligrosa, pobre y de poco interés periodístico? Monitoreo sobre la representación que los medios escritos paceños y alteños que tienen de la ciudad de El Alto*. Observatorio Nacional de los Medios (ONADEM) / Fundación UNIR Bolivia.
- Prada Alcoreza R., 2004. *Largo Octubre*. La Paz: Plural Editores
- Prada Alcoreza R., 2017. El ayllu (comunidad andina) en el desierto capitalista, *Autonomía comunitaria*, 21 Jun.17, <http://clajadep.lahaine.org/?p=18572>
- Quispe Villca, M. A., 2004. *De ch'usamarka a jach'amarka. Pequeñas historias contadas desde el alma misma de El Alto*. La Paz: Plural editores.
- Rivera, S. 1986. *Oprimidos pero no vencidos: Luchas del campesinado aymara y quechua de Bolivia 1900-1980*. La Paz, Bolivia
- Rojas Ortuste, G. 2009. *Culturapolítica de las élites en Bolivia (1982-2005)*, La Paz: CIPCA/FES
- Roy A., 2017. Dis/possessive collectivism: Property and personhood at city's end. *Geoforum* , A1-A11
- USAID, 2004. *Evaluación de El Alto*, επιμέλεια Rafael Indaburu Quintana (Oscar Machicado, Vladimir Urquieta, Moisés Mercado, Mario Eguivar). Contrato 511-O-00-04-00047-00. USA.
- Young R. J. C., 2007. *Μετααποικιακή θεωρία: μια ιστορική εισαγωγή*. Πατάκης.
- Zibechi R., 2007. *Dispersar el Poder*. Editorial AbyaYala,
<http://www.pensamientocritico.org/rauzib2%200904.htm>
- Συνέντευξη με τον Φ. από την FEJUVE, 2017. Σχετικά με την αγωνιστική ιστορία της FEJUVE στο El Alto και το κίνημα του Γκαζιού.
- Συνέντευξη με τον Χ. (J.) και την Κ., 2017. Σχετικά με το θέατρο Albor και την πολιτιστική – πολιτική συμβολή του στο El Alto.